

Rusínová, Zdenka; Šlosar, Dušan

Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1967, vol. 16, iss. A15, pp. [37]-64

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101094>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDENKA RUSÍNOVÁ — DUŠAN ŠLOSAR

PRŮŘEZ VÝVOJEM SLOVOTVORNÉ SOUSTAVY ADJEKTIV V ČEŠTINĚ

K tomu, aby diachronní výzkum slovtvorby vedl skutečně k adekvátnímu vystižení historického vývoje, nestačí dosud praktikované sledování jednotlivých slovtvorných typů nebo inventáře prostředků. Zkušenost totiž ukázala, že historický pohyb v této oblasti je poměrně malý, slovtvorné prostředky — nejsou-li naprosto okrajového významu — nesnadno zanikají, protože jsou silně podporovány analogií. V době intenzivního rozšiřování slovní zásoby je tedy možnost zániku běžného slovtvorného prostředku nepatrná. Na druhé straně vývoj v okrajových typech, i když je takto snáze postižitelný, nemá valný význam pro pochopení vývoje celkového. Ve velmi chudých slovtvorných typech se část formací v důsledku své relativní izolace lexikalizuje, malá část pak jako méně potřebná zaniká. Vedle toho ukazuje dosavadní zkušenost, že také vznik zcela nového slovtvorného prostředku, např. sufixu, je v historické době přes prudký rozvoj slovní zásoby záležitostí velmi vzácnou. Vzácné jsou dokonce i pseudonové sufixy vzniklé perintegrací a prostředky přejaté na základě nějaké analogie od významově blízkých kategorií. Sledování historického vývoje slovtvorby pouhým popisem pohybu prostředků dává proto neplný, a tím nedostatečný obraz.

Od historického obrazu slovtvorby požadujeme dnes nejen objasnění vývoje prostředků a postupů, nýbrž konstatování o objektivně existujících slovtvorných kategoriích, o jejich historickém vývoji, případně o jejich postupném formování, krystalizaci, nebo naopak zániku. Je samozřejmě třeba sledovat vývoj slovtvorných prostředků přiřazených každé z těchto kategorií: vzájemné proporce typů uvnitř kategorie, jejich přesuny, specializaci nebo naopak generalizaci některých typů apod. Od komplexního obrazu vývoje bychom nadto požadovali, aby ukázal i rozvoj slovtvorných čeledí a řad.

Soudíme, že zúžený pohled lze překonat a uvedeným požadavkům se lze přiblížit, budeme-li historickou slovtvorbu chápat strukturálně. Vítaným teoretickým východiskem pro češtinu je propracovaná slovtvorná teorie Miloše Dokulila.¹ Strukturální pohled je ovšem myslitelný jen v určité časové rovině. Je tedy zapotřebí srovnat několik strukturálních průřezů vedených v různých časových rovinách.

Cílem této stati je prozkoumat nosnost takové metody. Protože by nebylo možné založit tento pokus na časově náročné obsáhlé excerpci relativně úplného materiálu, rozhodli jsme se provést dílčí sondu, jež by mohla přinést odpověď na naše otázky. Jako nejvýhodnější možnost se nám jevil výzkum adjektiv, a to proto, že adjektiva jsou slovní druh poměrně nepočetný, přitom však bohatě slovtvorně diferencovaný. Protože jsme se museli spokojit s dílčím, neúplným materiálem, bylo důležité dosáhnout srovnatelnosti materiálů z různých období; ideální pro takovou práci by bylo srovnání téhož textu v různých verzích z různých časových rovin. Tomuto

ideálnímu požadavku se do značné míry přibližují známé historické verze žaltáře. Text žaltáře jako výchozí materiál má několik nesporných předností: existuje několik poměrně nezávislých překladů, je relativně velký časový odstup mezi nejstarší a nejnovejší verzí a konečně text je překladatelsky (zejména pro starší dobu) dost náročný a byla tu vždy nesporně snaha překládat jej co nejpřesněji, mnohdy i co nejuvstíženěji.

V textu žaltáře se samozřejmě nevyskytly všechny slootovorné kategorie a typy adjektiv, které jsou v češtině možné. Nejsou tu např. adjektiva účelová (typ *psací*), adjektiva dějová typu *důležitý, určitý*... a řada dalších, speciálnějších typů, které jsou především součástí odborné terminologie. To ovšem není na překážku naší práci; nejde v ní totiž o postižení celkového obrazu slootovorby adjektiv, nýbrž jen o vystižení charakteru historického pohybu v této části gramatiky. Vzhledem k tomu, že všechny excerpované verze představují obsahově tentýž text, je pravděpodobně náš způsob adekvátní. Proto si také záměrně nevšímáme novočeské slovní zásoby z různých významových okruhů. Tak bychom sice věrněji vystihli současný stav, ale podstatně bychom zkreslili proporce v poměru k obdobím starším.

Tato pokusná sonda nemůže samozřejmě odpovědět na všechny naše otázky. Zejména zůstane nezodpovězen problém rozvoje slootovorných čeledí. V případě, že se takové bádání neomezí na jediný slovní druh a že se rozhojní zkoumaný materiál, bude však touto metodou možno i v tomto ohledu dospět k jistým poznatkům.

Pět verzí žaltáře, které jsme si zvolili za prameny, pokrývá dosti rovnoměrně velkou část historického období ve vývoji jazyka:

1. Žaltář wittenberský, rukopis z poloviny 14. století, je opis; pro obecně uznávanou archaičnost jeho jazyka nebudeme daleko od pravdy, zařadíme-li vznik jeho textu ve shodě s Kyasem² nejpozději na konec 13. století³.

2. Žaltář z Bible Melantrichovy, překlad nezávislý na Wittb, vytištěn r. 1480.

3. Žaltář z Bible kralické, překlad pořízen nově s přihlédnutím k řeckému textu i k starším překladům, vytištěn 1582.

4. Žaltář Bible svatováclavské, překlad je dosti závislý na Mel, pořizován v letech 1672—1715.

5. Žaltář z novodobého překladu Písma, pořízen z hebrejštiny Vladimírem Šrámkem ve spolupráci s Vladimírem Kajdošem, verze zcela nezávislá na dosavadní překladatelské tradici. Tiskem vyšel 1948.⁴

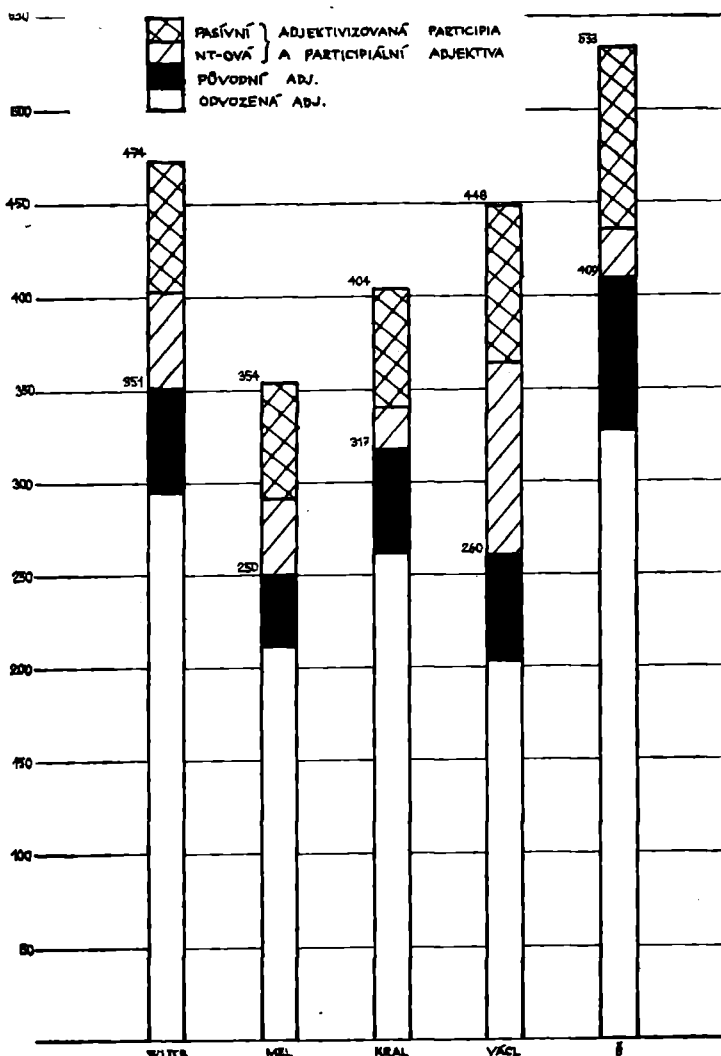
*

Metoda, kterou takto aplikujeme, není nová. Obdobným způsobem jí užil polský rusista Leszek Schneider u práci *Słowotwórstwo przymiotników odrzecznikowych w języku staroruskim XI—XVII wieku*.⁵ Průřez třemi časovými rovinami, i když byly stanoveny dosti široce, dal i zde přesvědčivé výsledky. Schneider se ovšem záměrně vyhýbal textům liturgického charakteru, protože církevněslovanská tradice, působící tu silně v konzervativním smyslu, mohla by výsledky bádání zkreslit. (Takové nebezpečí u nás nehrozí, ukázali jsme, že překlady jsou, až na jeden, relativně velmi samostatné.) Tím ovšem byl Schneider zbaven možnosti vycházet ze srovnatelného textu, a proto musel pracovat s mnohonásobně větším materiálem. Náš materiál, ačkoli je značně chudší, ukazuje historický pohyb adjektivní slootovorby v hlavních kategoriích rovněž zřetelně. Jeho jistou nevýhodou však je, že pro méně zastoupené, okrajové typy je už nereprezentativní, a neukazuje nám je proto v náležitých proporcích. Tento nedostatek by však bylo možno snadno odstranit nepříliš velkým rozšířením pozorovaného materiálu.

Srovnáme-li adjektivní materiál z pěti zkoumaných verzí žaltáře, je na první pohled patrné, že je nesterjně bohatý. Tato skutečnost není zdaleka důsledkem odlišnosti slovtvorných struktur, spíše se tu odrážejí různé stupně překladatelské dovednosti. Abychom nezkreslili závěry při srovnávání jednotlivých časových rovin, je třeba s touto skutečností počítat. Proto při početním vyjádření poměru jednotlivých slovtvorných typů bereme celkový (různý) počet adjektiv v jednotlivých verzích jako 100 %.

Lexikálně nejbohatší je a nejvíce různých adjektiv čítá samozřejmě nejnovější překlad Šrámkův (409). Hned za ním v počtu adjektiv stojí nejstarší překlad Wittb

Tabulka 1

(351), sledovaný žaltářem Bible kralické (317). Na posledních místech stojí jazykově poměrně chudé překlady Váci a Mel (260 a 250). Do celkového počtu jsme nezahrnuli adjektivizovaná participia a participiální adjektiva⁶ *nt-ová* a pasivní, ježto se tvoří paradigmaticky od všech sloves, a jejich počet v textu není tedy odrazem jejich slovtvorné produktivity, nýbrž, zejména u útvarů z participií *nt-ových*, závisí na povaze překladu. Je to jasně patrné např. na žaltáři z Bible svatováclavské, jehož překlad je otrocky závislý na latinském způsobu vyjadřování. Zde je počet adjektivizovaných participií několikanásobně větší než v ostatních překladech: 104 proti 53 ve Wittb, 41 v Mel, 26 v Šrámkově překladu a 24 v Kral. Viz tabulku 1.

I. Vymezení slovtvorných kategorií

Desubstantivália

byla a jsou početnou, ale nesnadno rozčlenitelnou skupinou adjektiv. Z čteněji zastoupených slovtvorných typů je sufixem jednoznačně určeno jen několik: adjektiva široce vztahová se sufixem *-n-í*: *noční, večerní ...*, adjektiva objektivě posesivní se sufixem *-at-ý* (*-nat-ý, -ovat-ý*): *bohatý, pernatý, jedovatý ...*, objektivě posesivní se sufixem *-iv-ý* (*-liv-ý*): *dobrotivý, pamětlivý ...* a látková vytvořená sufixem *-ěn-ý* (*-en-ý, -enn-ý*): *měděný ...* Význam ostatních formací není z pouhé slovtvorné formy patrný, často je nutno přihlížet např. k charakteru slova fundujícího. Tak adjektiva vytvořená sufixem *-sk-ý* (*-ck-ý, -ovsk-ý*) od jmen osob a zvířat patří obvykle k subjektivě posesivním, případně široce vztahovým, odvozená od jmen pojmenovávajících místo mají pak charakter adjektiv označujících původ: *lidský × sodomský*. Ale ani tak není mnoho formací jednoznačných; do určité slovtvorné kategorie je obvykle pak zařazuje jen jejich význam v kontextu. Tak třeba odlišujeme široce vztahová (*boží strach, ľudské myslenie ...*) od subjektivě posesivních (*boží dóm, ľudská ruka ...*) apod.

K homonymii slovtvorné formy však nikdy nedochází mezi adjektivy subjektivě posesivními a objektivě posesivními, mezi adjektivy látkovými a adjektivy označujícími původ a konečně mezi adjektivy objektivě posesivními a adjektivy označujícími původ.

Těmito prostředky a opozicemi jsou dány slovtvorné kategorie desubstantivních adjektiv. Všecky s výjimkou jedné jsou definovatelné jednoduchými formulami. Výjimkou jsou adjektiva široce vztahová, která tvoří ve skutečnosti souhrn různých významů, jenž je dále detailněji rozčlenitelný. Tato významová nejednotnost však nemá žádný odraz ve formových prostředcích, ve slovtvorné struktuře. Proto nepovažujeme za účelnou atomizaci této kategorie podle významů vyplývajících z kontextu, jak se to často děje ve slovtvorných pracích.⁷ Příznačná pro kategorii adjektiv široce vztahových je také skutečnost, že (pomineme-li jednoznačný vlastní sufix *-n-í*) neexistují tu formové opozice k žádné jiné slovtvorné kategorii, tzn. množina jejich sufixů není v žádném případě disjunktní s množinami sufixů kategorií ostatních. Suffix *-n-ý* má tato kategorie společný s kategorií adjektiv objektivě posesivních a látkových, sufix *-ov-ý* s adjektivy látkovými a subjektivě posesivními, *-iv-ø, -ø-í* a *-sk-ý* s adjektivy subjektivě posesivními, poslední sufix dále s adjektivy označujícími původ. Má tedy zčásti prostředky společné se všemi ostatními kategoriemi.

1. Adjektiva subjektivě posesivní vyjadřují vztah posesivity atributivní formou. Subjekt, jemuž se přivlastňuje, ať už jedinec, nebo soubor jedinců vyznačujících se nějakým společným rysem, druh, je základem odvozování. Objektem

přivlastnění může být bytost, předmět, vlastnost nebo jev, nemůže jím však podle našeho přesvědčení být děj. Vztah subjektu k ději je buď vykonavatelský, nebo pasivní, patientský, a proto tyto obdoby adjektiv posesivních, např. *nepřátelské myšlení*, *boží strach*, zařazujeme jinak, do kategorie adjektiv široce vztahových. Subjektem přivlastnění bývá živá bytost (osoba nebo zvíře). O přivlastňování subjektům neživým nelze mluvit.

2. Adjektiva objektivě posesivní vyjadřují přivlastnění objektu nebo množství objektů jedinci. Na rozdíl od kategorie předchozí je základem adjektiva pojmenování objektu, který se přivlastňuje. Vztah přivlastnění je přitom hlavním motivem pojmenování. Skutečnost, že jde o množství objektů nebo o objekt nějakým způsobem význačný, je tu podružná: obráží se pouze ve faktu, že „objekt“ (předmět, vlastnost) je motivem pojmenování, např. *hrbatý* = „mající hrb“, nikoli „mající množství hrbů“ nebo „mající velký hrb“ apod. Nepovažujeme proto dosavadní názvy pro tuto kategorii (např. adjektiva jakosti u Travníčka,⁸ adjektiva označující charakteristickou vlastnost v mluvnici Havránkově—Jedličkově⁹) za výstižné a přejímáme od A. Sieczkowského¹⁰ termín adjektiva objektivě posesivní.

3. Adjektiva široce vztahová tvoří ve skutečnosti souhrn různých významových odstínů jednoho základního vztahu, který nelze souhrnně specifikovat jinak než jako vztah sám o sobě, s vyloučením těch vymezitelných druhů vztahů, jež jsou vyjádřeny více nebo méně jednoznačnou formou. Adjektiva široce vztahová mohou vyjadřovat např. ve spojení s dějovými jmény činitele nebo objekt děje (*boží hněv*, *boží strach*), okolnostní určení (*večerní oběť*, *morní nakažení*) apod. O jakýsi druh okolnostního určení jde i u nedějových jmen v jistých případech, kdy sloveso je snadno doplnitelné, jeho význam se rozumí z kontextu (*pták povětrný*, *prospěšná cesta*). Často jde jen o specifikaci druhovou (*fíkový strom*, *zvěř trestová*, *úhelní kámen*) atd. Tato kategorie má mnoho styčných bodů zejména s kategorií adjektiv objektivě posesivních, ale i s adjektivy subjektivě posesivními a původovými a její hranice s nimi je mnohdy plynulá. Svou vágností má nejbližší k transpozici, u níž neběží o nic jiného než o to, vytvořit ze substance atribut bez nějaké obměny významu.

4. Adjektiva označující původ vyjadřují atributivní formou místní výchozího reálného nebo pomyslného pohybu prisuzovaného bytosti, předmětu nebo jevu, nositelům této vlastnosti (*iharská loď*, *mořský písek*). Tvoří poměrně homogenní skupinu: až na drobné odchylky mají jednotný sufix připojený k základům pojmenovávajícím místo; nezáleží na tom, zda základ má charakter jména obecného, nebo vlastního. Existuje plynulý přechod mezi touto kategorií a kategorií adjektiv široce vztahových.

5. Adjektiva látková mají ze všech desubstantivních adjektiv nejspeciálnější význam: dávají konkrétním předmětům atribut podle látky nebo hmoty, z níž jsou vytvořeny (*kožený*, *mešovitý*). Pro tento poměrně úzký význam jsou skupinou dosti nepočetnou. Jsou vymezena hlavně sémantickou povahou fundujícího substantiva (názvy hmot).

6. Adjektiva označující podobnost vyjadřují atributivní formou existenci shodných rysů u předmětu nebo jevu, jež je takovým adjektivem určován, a předmětu, jež je základem derivace adjektiva (*hovadný člověk*). Je to rovněž kategorie méně početná, širším uplatnění dochází spíše v textech odborného charakteru. V žaltáři měla malou možnost uplatnění, a proto jsme její vývoj nemohli spolehlivě sledovat.

Deverbativa

vyjadřují vlastnost, která je určena vztahem jejího nositele k ději. Tato vlastnost může být dále ovlivněna některými dalšími rysy fundujícího slovesa, např. jeho tranzitivností nebo intranzitivností, rodovým významem apod. Z gramatických významů slovesných přechází do deverbativních adjektiv plně slovesný rod, takže je lze rozdělit na (1) adjektiva pojmenovávající vlastnost, která je způsobena vykonáváním (nebo průběhem) děje a (2) adjektiva, která vyjadřují vlastnost plynoucí ze zasažení dějem. Pomezí kategorii tvoří adjektiva s významem možnosti být zasaženi dějem. V této kategorii je zahrnut jak význam vlastnosti plynoucí z aktivního poměru — schopnosti — tak i ze zasažení dějem, tedy pasivnost. Těmto dvěma protikladným významům odpovídaly slovotvorné prostředky, jež se podílely na genezi této kategorie. Z konkurence aktivních a pasivních přípon vznikl prostředek nový, specifický jen pro význam schopnosti, případně možnosti být zasaženi dějem.

Význam časový nepřechází ze slovesného slovotvorného základu do všech deverbálních adjektivních kategorií stejně. Lze o něm mluvit jen u adjektiv, která se v literatuře za adjektiva považují jen s výhradami. Jsou to zpřídavnělá participia. Přítomný čas vyjadřovala participia přítomní adjektivizovaná příponou *-i* (*schodící*), tj. zpřídavnělá participia.¹¹ Některá z nich nabyla skutečně adjektivní povahy úměrně tomu, do jaké míry ztratila časovou určenost (*vyňikající*); to jsou participiální adjektiva. Vyplývá to z povahy adjektiva jako konstantního příznaku, kterému je kategorie času cizí. Hranice mezi oběma druhy, jak ukazuje Kopečný,¹² je objektivně vymežitelná podle sémantičtějších i formálních kritérií. To ovšem platí pro jazyk současný. Pro starší dobu by takové rozlišení bylo nesmírně nesnadné a při našem kusém materiálu nemožné. Proto se takovými útvary v tomto článku dále nezabýváme. O určenosti časové lze jen v omezené míře mluvit u přídavných jmen utvořených od participií *n*-ových a *t*-ových. Vyjadřují vlastnost plynoucí ze zasažení dějem. Také zde by bylo možno odlišit útvary participiální od skutečných adjektiv.

Obdobná situace je u útvarů typu *příšlý* — *dokonalý*. Rozdíl je snad jen v genezi těchto formací: kdežto první (*příšlý*) jsou nepochybně adjektivizovaná participia *l*-ová, jsou druhá (typ *dokonalý*, *zralý*) staré autonomní deriváty deverbativní s významem vlastnosti souvisící s dějem. Obdobu s útvary z participií *nt*-ových vidíme v tom, že část (v tomto případě většina) odvozenin má význam stálé vlastnosti, nezávislé na čase (*opilý*, *spanilý*), část — adjektivizovaná přičestí *l*-ová — pak význam vlastnosti vyplývající z průběhu minulého děje (*ztichlý*, *rozskvířlý*). Existují ovšem i útvary přechodného charakteru, u nichž časová platnost proniká jen zčásti (např. *roztručnělý*, *předěšlý*, *svrasklý*).

Podrobnějším rozбором sémantiky fundujících sloves je možno rozlišit adjektiva vyjadřující vlastnost, která plyne z vykonávání děje (*příšlý*), a od nich odlišit skupinu adjektiv, která jsou odvozena od sloves vyjadřujících změnu stavu (*ztichlý*). Od předmětových sloves se participia tohoto typu tvořila rovněž. Mají význam vlastnosti plynoucí ze zasažení dějem: děj přecházel na předmět a ten se tak stával nositelem vlastnosti (*prvorodilý*, *rozskvířlý*). Společný význam všech těchto tří skupin adjektivizovaných přičestí *l*-ových je vlastnost plynoucí z průběhu minulého děje.

Vedle adjektiv typu *dokonalý* existuje poměrně velká skupina deverbálních adjektiv bez časové platnosti, která jsou tvořena přímo od slovesného kořene. Jejich souvislost s fundujícím slovesem se omezuje na pouhý lexikální význam. Tato adjektiva nejsou

časově určena, zato však mohou vyjadřovat navíc různé významy, které neplynou přímo z lexikálního významu kořeného slovesa. Tak např. formace s pasívním významem mohou vyjadřovat potenciální zasažení dějem (*divný, patrný*). Tento význam se vyjadřuje kromě toho také zvláštními příponami *-tebn-ý* nebo *-tebn-ý* (*neuzdravitelný; chvalitebný*). Jiná skupina adjektiv s významem aktivním vyjadřuje pomocí přípon *-iv-ý, -av-ý* (*zlobivý, řečavý*) vlastnost plynoucí z častého vykonávání děje.

Tato dějová adjektiva, časově neurčená, tvoří vlastní jádro deverbativních adjektiv. Stojí slovtvornou formou i významem nejbližše adjektivům a nejdále od sloves. Díky poměrné významové nezávislosti na slovesech jsou nejbohatší kategorií pokud jde o slovtvorné prostředky.

Deadjektivália

U této skupiny jde o změnu významu ve smyslu jeho zesílení nebo zeslabení, tedy v podstatě o modifikaci. V některých případech přibývá k tomuto druhu významové obměny ještě emocionální zabarvení, obvykle kladné. Soudíme, že je nutné zařadit sem i zcela mechanické tvoření komparativů a superlativů, které bývá tradičně řazeno do morfologie v užším slova smyslu, vzhledem k tomu, že v těchto případech nejde o vyjadřování nových významů gramatických, nýbrž o obměňování lexikálního významu slova.

Adjektiva z příslovčí, předložkových pádů a jiných slovních druhů

Při jejich tvoření se derivát neobohacuje o nový významový rys. Jde tedy o transpozici. Při transpozici se obvykle mění pouze syntaktická funkce: dějový okolnostní příznak (adverbium) se stává příznakem substance (adjektivem), případně příznak substantiva vyjádřený neshodně (např. předložkovým pádem) získává prostředky k formálnímu označení shody (sufix, který má možnost vyjádřit potřebné gramatické kategorie). Transponovaná adjektiva mají tedy též význam jako fundující slovo nebo spojení. Je to převážně význam blízký významu široce vztahovému. Zdánlivě někdy zabíhá do významu objektové posesivity: ve skutečnosti však je tento význam vyjádřen jinými prostředky, např. předložkou v původním spojení: *bez boha — bezbožný*, takže nevyplývá ze sufixu; ten má význam čistě transpozici.

II. Latinské ekvivalenty českých slovtvorných kategorií

Wittenberský žaltář je jeden z prvních známých překladů žaltáře u nás. Český překladač tu byl poprvé postaven před obtížný úkol vyjádřit adekvátním způsobem všechny významové odstíny náročného textu a zcela jistě se nemohl opírat o tradici.¹³ Proto se domníváme, že je vhodné podrobněji analyzovat způsob, jakým se vyrovnal překladač s kategoriemi vyjadřujícími různé druhy vlastností a vztahů v latinském textu Vulgaty.¹⁴

Adjektiva subjektivě posesivní

V češtině šlo už o významové a většinou i formálně vyhraněnou kategorii. Adjektiva této kategorie se tvořila od substantiv příponami *-ŝ-i, -sk-ý, -n-ý, -ov-ý, -ŝv-ŝ* a *-in-ŝ*. Těmito odvozeninami se překládaly latinské posesivní genitivní substantiv, protože latina adjektivní tvary pro vyjádření posesivity nemá. Např.: *člověčí — hominis, lidský — hominum, dětinný — infantium, býkovy — taurorum* ... Podobně bylo

třeba překládat i nesklonné tvary jmen přejatých do latiny: *izraelský* — *Ira(h)el, sabský* — *Saba*. S jistým významovým posunem bylo možno přeložit subjektivě posesivními adjektivy někdy i latinská adjektiva látková, např. *eburneus* „ze slonoviny“ — *slonový* „sloní“, nebo zpřídavněle participium *exasperans* „naříkající“ českým *ubožníči*.

Adjektiva objektivě posesivní

jsou vzata za ekvivalenty nejčastěji opět latinského genitivu substantiva. Nejde tu o názvy osob nebo zvířat, jako v kategorii předešlé, ale o neživotná substantiva označující velmi často děj, např. (*aqua*) *contradictionis* — *svárlivá (voda)*, (*via*) *vitae* — *životná (cesta)*, (*verbum*) *malitiae* — *zlobivé (slovo)*. Obě významové složky — posesivita a objekt posesivity, který vyplýval často z děje („posesivity“ nějaké vlastnosti mající původ ve vykonávání děje nebo z vlastnění nějakého předmětu) — mohly různou měrou ovlivňovat výrazové prostředky. Tak latinskému genitivu — nejčastěji dějového jména — odpovídalo české adjektivum utvořené od dějového jména příponou *-iv-ý*, podobně se mohlo latinské činitelské substantivum vyjádřit objektivě posesivním adjektivem (*miserator* — *milostivý*); přesný protějšek měla česká adjektiva na *-iv-ý* v latinských gerundiválních adjektivech typu (*gens*) *iracunda* — (*nepřítel*) *hněvivý*; přípona *-cundus* znamenala totéž co přípona *-iv-ý* — vlastnost, schopnost vízící se k ději. Souvislost adjektiv na *-iv-ý*, *-ovit-ý* s dějem se zřejmě pocítovala dost zřetelně, bylo-li takovými adjektivy možno překládat participia praes. act. (jež měla i v latině zčásti adjektivní charakter), např. *malignans* — *zlobivý* (vedle *malignus* se stejným významem), (*anima*) *esuriens* — (*duše*) *hladovitá*. Významová složka objektu posesivity vystupuje do popředí u adjektiv tvořených příponou *-n-ý* a *-ov-ý*. Odpovídají latinským příponám *-us* a *-atus*, popř. genitivu substantiva, např. *infirmus*, *infirmatus* — *nemocný*, (*dies*) *famulus* — *hladový (den)*, (*fructus*) *olei* — *olejový (plod)*. Významová složka objektu posesivity se rozvinula dále a ve spojení s charakteristickými příponami vyjadřuje, že se substantivum vyznačuje nějakým předmětem, např. (*volucris*) *pennata* — (*ptactvo*) *pernaté*, (*aqua*) *tenebrosa* — *temná (voda)*. České podoby tu odpovídají latinským významově i slovo-tvornou formou. Adjektivem s příponou *-at-ý* bylo možno přeložit i zpřídavněle participium nebo substantivum: *bohatý* — *abundans*, *dives*.

Adjektiva široce vztahová

Při interpretaci jejich významu je důležité určované substantivum. Nejčastějším prostředkem k vyjádření široce chápaného vztahu je v latině genitiv singuláru a genitiv plurálu substantiva. České protějšky jsou diferencovanější. Nejfrekventovanější jsou přípony *-n-ý* a *-n-í* (o jejich vzájemném poměru viz str. 51): (*novella*) *olivarum* — (*otmladec*) *olivný*, (*ortus*) *solis* — (*východ*) *slunečný*, (*dies*) *festus* — (*den*) *sváteční*, (*fons*) *aquarum* — (*studnice*) *vodní*, (*ovis*) *pascua* — (*ovce*) *pastevní* ... Kromě nich jsou typické přípony *-sk-ý* a *-ov-ý*: (*vox*) *psalmi* — (*hlas*) *píesenský*, (*synagoga*) *deorum* — *božský (sbor)*, (*atrium*) *domus* — (*síeň*) *domová*, (*cornu*) *altaris* — (*roh*) *oltářový*, (*congregatio*) *taurorum* — (*sbor*) *býkový*, a jen ojediněle se vyskytují další: *-en-ý*, *-av-ý* aj.: (*panis*) *lacrimarum* — (*chléb*) *slzový*, (*vir*) *sanguinum* — (*muž*) *kirvávý*. Ojediněle je přípona *-n-ý* ekvivalentem latinského participia *nt-ového*: *liber viventium* — *kniha životných*, a adjektiv na *-osus*, která mají v latině význam objektivě posesivní: *gloriosus* — *slavný*. U obou uvedených přídavných jmen může ostatně jít jak o význam široce vztahový, tak o objektovou posesivitu.

Adjektiva vyjadřující původ

jsou adjektivům široce vztahovým významově i formou velice blízká. Jde vlastně o velmi podobný vztah a to, co blíže specifikuje jejich význam, je jenom povaha fundujícího slova. Označuje-li substantivum místo, pak adjektivum vyjadřuje původ z tohoto místa, např. *arabský*. V latině se tento význam vyjadřuje nejčastěji opět genitivem obojího čísla: (*aurum*) *Arabiae* — *arabské (zlat)*, (*bestia*) *silvae* — *lesné (zvíře)*. České ekvivalenty jsou adjektiva se sufixy *-n-ý* a *-sk-ý*. Přitom *-sk-ý* vyjadřuje původ z místa pojmenovaného jménem vlastním nebo obecným: např. (*bestia*) *agri* — (*zvíře*) *polské*; teprve později se ustálila přípona *-sk-ý* u odvozenin ze jmen vlastních, *-n-í* a *-n-ý* u jmen obecných.

Adjektiva látková

Pro jejich označení má latina zvláštní adjektivní příponu *-eus*, např. (*tuba*) *cornea* — *rohová (trúba)*, (*arcus*) *aereus* — (*lučišče*) *mosazné*. Česká adjektiva látková mají kromě specifického sufixu *-ěn(n)-ý* sufixy *-n-ý* a *-ov-ý* (*mosazný, rohový*).

Adjektiva vyjadřující podobnost

mají rovněž blízko k adjektivům široce vztahovým. Také zde je možno přesný význam určit ze spojení s určovaným substantivem. Latinskému genitivu je ekvivalentem přípona *-n-ý*, např. (*periculum*) *inferni* — (*strast*) *pekelná*.

Adjektivizovaná participia a participiální adjektiva

Nejblíže slovesům stojí, jak formou, tak významem, zpřídavnělá participia přítomná aktivní. Vyjadřují vlastnost vyplývající z vykonávání děje (viz str. 42). Latinskému participiu odpovídá nejčastěji české zpřídavnělé participium přítomné, např. *descendens* — *schodící*. Bylo jím možno přeložit i latinské participium fut. act., např. *venturus* — *budící*, protože v češtině odpovídající tvar neexistuje a protože jsou oba ekvivalenty významově velmi blízké. Rovněž mohlo být zpřídavnělé participium přítomné ekvivalentem latinskému přídavnému jménu utvořenému od činitelského substantiva příponou *-ius*: *desolatorius* — *zhubující*. Stejným způsobem mohlo být přeloženo i samo činitelské jméno: *mortificator* — *smírtějící*. V obou případech jsou ekvivalenty latinské a české významově tak blízké, že nedocházelo k rozdílu mezi originálem a překladem. Je tomu tak proto, že jak latinské činitelské substantivum, tak české slovesné adjektivum mají stejný základ — sloveso.

Nejtypičtějším prostředkem pro vyjádření vlastnosti vyplývající ze zasažení dějem je v latině participium perfecti passivi a v češtině mu nejčastěji odpovídá adjektivizované participium pasivní (*n-ové* a *t-ové*), např. *deargentatus* — *posříbřený*, *vulneratus* — *raněný*, *interemptus* — *zbitý*. Řidčeji bylo českým ekvivalentem adjektivum utvořené od participia *l-ového*, např. *dominatus* — *ustalý*, *primogenitus* — *prvorodilý*. Pasivní význam, potřebný pro adekvátní vyjádření významu latinského participia, měla však jen adjektiva utvořená od sloves předmětových. Bylo možno užít i obdobných formací od sloves bezpředmětových (*ssédlý, rosědlý* — *coagulatus*), protože latinské pasívum mělo širší užití (např. pro neosobní děje). Stejně tak, i když vzácně, mohla být ekvivalentem latinského participia praes. act., jehož se užívalo i v minulém významu, např.: *liquescens* — *rozskvrilý*. Mj. i význam zasažení dějem mohla mít v latině také adjektiva jako *ebrius*, *ductilis*. Překládala se rovněž participiálním adjektivem: *ductilis* — *drutý* (doslovný význam je však „tažený“) — nebo *l-ovou* odvozeninou (*ebrius* — *opilý*). Adjektivizované participium *n-ové*

mohlo být ekvivalentem i pro latinský genitiv vyjadřující objektovou posesivitu, např. (*vir*) *pestilentiae* — *poskvirněný (muž)*, (*vir*) *sanguinum* — (*muž*) *okřivavený*.

Adjektiva vyjadřující potenciální zasažení dějem

Tato zřetelná kategorie má v latině jednoznačnou slovtvornou formu. Jsou to adjektiva tvořená příponou *-bilis* (...). V ŽaltWittb nebyl pro tento význam ještě k dispozici odpovídající slovtvorný prostředek. Jak už bylo řečeno,¹⁵ zahrnuje v sobě význam schopnosti být zasažen dějem složku aktivní a pasivní. Kde převládala významová složka aktivní, bylo užito přípony *-edn-ý*: *Potok přešla duše naše: snad by byla přešla duše naše vodu netirpedlnú* (*Torrentem pertransivit anima nostra forsitan pertransisset anima nostra aquam intolerabilem*) (žalm 123, v. 5). V ostatních případech bylo použito přípony *-n-ý* (*mirabilis* — *divný*), adjektivizovaného participia pasivního (*laudabilis* — *chválený*) — což je prostředek vlastní významu zasažení dějem — nebo adjektiva z participia přítomného (*desiderabilis* — *žádúci*), což je prostředek vyjadřující význam dějově aktuální. Skutečnost, že latinská adjektiva vyjadřující schopnost zasažení dějem byla překládána adekvátně významově, ale přitom neadekvátně co do slovtvorné formy, svědčí o tom, že tato kategorie neměla v češtině ještě ustálené formální prostředky.

Vlastní deverbativní adjektiva aktivní

Tato kategorie neměla ve Wittb ještě vyhraněné slovtvorné prostředky. Přesto však i zde byl už zastoupen příští charakteristický prostředek — přípona *-n-ý* připojovaná ke slovesnému kořeni. V latině tuto kategorii vyjadřují ty formace, které nemají časovou platnost. Jsou to adjektiva (*oportunus* — *potřebný*) a zpřídavná participia, která se už nepocitovala jako útvary spojené se slovesem (*obloquens* — *omluvný*). Při překladu šlo někdy o pouhou významovou ekvivalenci, nikoli o ekvivalenci slovtvorné formy: *solemnis* — *slovutný*, *impius* — *hříšný*. Příponou *-n-ý* připojovanou ke slovesnému kořeni nebo jinými prostředky (sufixem *-k-ý*) mohla být přeložena i latinská adjektiva tvořená příponou *-bilis* (*abominabilis* — *mirzký*, *mirabilis* — *divný*). Další sufix, který zde funguje, *-(l)iv-ý*, nemá zřejmě ještě vyhraněný význam častého vykonávání děje, jaký je běžný později. Svědčí o tom způsob, jak bylo útvary s tímto sufixem užito: *zlobivý* je překlad latinského *malignans*, *žezivý* latinského *sitiens*. Náznak dnešního významu proniká jen u adjektiva *tirpělivý* (lat. *patiens*).

Adjektiva zesilující a zeslabující

Zesilování významu se mohlo dít paradigmaticky — stupňováním — a neparadigmaticky — různými příponami nebo předponami. Zeslabování se dělo pouze druhým způsobem. Hranice v užití nebyly ostré. Za paradigmatické tvary latinské bylo možno užít neparadigmatických způsobů zesilování v češtině. Zdá se, že roli hrálo jen citové zabarvení. Bylo-li v latinské předloze užito citově zabarvených prostředků, např. deminutivních přípon, užilo se závazně obdobné přípony i v českém překladu: *pusillus*, *parvulus* — *malúcký*.

Více než nyní se užívalo — kromě ustálených stupňovacích přípon — jako rovnocenných ekvivalentů i předpon, které význam zesilovaly (příp. zeslabovaly), např. *potentissimus* — *présilný*. Jinde si prostředky odpovídají: *fortior* — *mocnější*, *altissimus* — *najvyšší*, *praeclarus* — *présvětly*. Zdálo by se, že při stejném způsobu stupňování v latině a češtině by měl být poslední způsob nejčastější. Zřejmě se však tato závaznost nepocitovala a prostředky zesilování a zeslabování významu, pokud

byly citově neutrální, mohly se volně zastupovat, i když se tím význam leckdy pozměnil. Tak latinskému pozitivu může odpovídat komparativ stejně jako superlativ a naopak: *desiderabilis* — *žádnejší*, *principalis* — *najvyšší*, *proximus* — *blížejší*.

Adjektiva transponovaná z předložkových pádů a z jiných slovních druhů

V této skupině je významová shoda provázena obdobnou slovotvornou formou jen zřídka. Je to pochopitelné; tato adjektiva netvoří totiž významovou kategorii. Vznikla transpozicí z výrazů nejrůznějších významů. Např. latinskému *hesternus* odpovídá české *včerajší*. Obě adjektiva mají adverbialní základ: *heri*, *včera*; ten je v latině rozšířen o příponu *-ter-*, která vyjadřuje příslušnost nebo podobnost. Jindy jsou však česká adjektiva utvořená z předložkových pádů ekvivalentem k latinským adjektivům odvozeným od jmenných základů, např.: *iustus* — *spravedlivý*, *inanis* — *daremný*, nebo ojedinele k latinskému superlativu: *novissimus* — *poslední*.

Konfrontace českých adjektiv v Žaltáři wittenberském s jejich latinskými protějšky ve Vulgátě ukázala, že ve staré češtině existovala bohatá řada poměrně ustálených slovotvorných typů, jimiž bylo možno dosti samostatně adekvátně překládat poměrně náročný latinský text. Srov. např. bohatství adjektivních typů, jež jsou protějšky latinského genitivu substantiva v různých syntaktických funkcích. Tak měl latinský genitiv posesivní ekvivalenty v přídavných jménech s příponami *-ŏ-í*, *-sk-ý*, *-n-ý*, *-ov-ý*, *-ŏv-ŏ* a *-in-ŏ*, latinský genitiv vlastnosti v přídavných jménech s příponou *-iv-ý*, genitiv původu v adjektivech s příponami *-sk-ý*, *-n-ý* a genitiv v různých jiných syntaktických funkcích (subjektový, objektový aj.) v široce vztahových adjektivech s příponou *-n-í*, *-n-ý*, *-sk-ý* a *-ov-ý*. Také české adjektivizované participium pasivní odpovídalo někdy latinskému genitivu substantiva. Významové ekvivalence mohlo být dosaženo i jinými výrazovými prostředky, co do formy v obou jazycích různými. Adjektiva s příponou *-iv-ý* odpovídala např. svým významem plně latinským činitelským substantivům nebo adjektivům od dějového základu. Adjektiva s příponou *-n-ý* utvořená od slovesného kořene, vyjadřující časově neurčenou vlastnost, měla význam plně odpovídající latinským útvaram různě fundace, které nesusouvisely s časovým určením. Rozdílné postupy lze vidět tam, kde převládla při vyjádření významu ze dvou jeho složek jediná. Tak např. je v latině zvýrazněna slovotvornou formou posesivita jako faktor aktivní ve zpřídavnělém participiu praes. act. (*malignans*) proti zvýraznění objektu posesivity v češtině příponami *-iv-ý*, *-at-ý* u objektově posesivních adjektiv. Vzhledem k tomu, že v češtině ještě neexistoval adekvátní prostředek pro vyjádření významu latinského adjektiva s příponou *-bilis*, vyjadřovalo adjektivum s příponou *-edln-ý* spíše aktivní složku významu potenciálního zasažení dějem (tj. schopnost) a adjektivum s příponou *-n-ý* jeho pasivní složku. Výrazná významová neshoda je jen v nečetných případech, kde je české subjektivě posesivní adjektivum ekvivalentem k latinskému adjektivu látkovému nebo participiu praes. act.

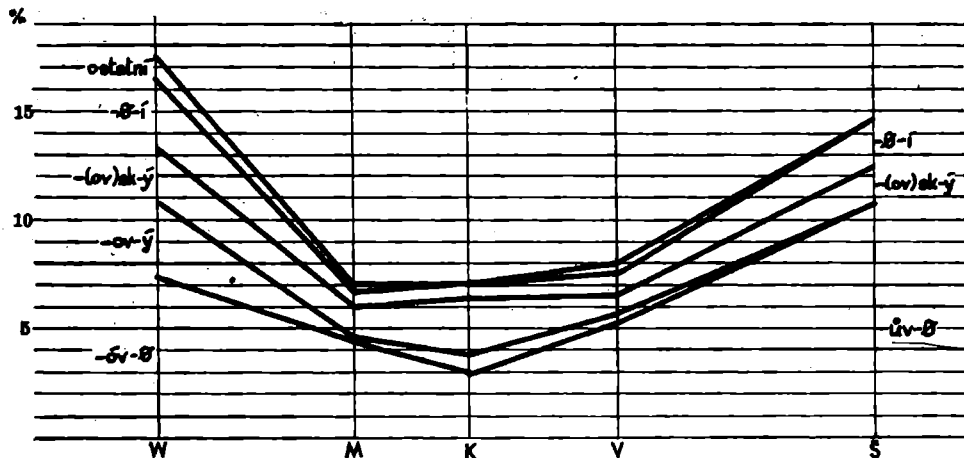
Vyskytovaly se ovšem i případy, kdy významová ekvivalence byla provázena shodnou slovotvornou formou. Významové i formální shody bylo dosaženo u objektově posesivních adjektiv volbou přípony *-iv-ý* jako protějšku k příponě *-cundus*, podobně užitím přípony *-at-ý* k latinskému *-atus*. S latinskou příponou *-eus* se shodují sufixy *-ěn-ý*, *-ov-ý* a *-n-ý* u přídavných jmen látkových. Podobně si odpovídají útvary participiální: latinské part. praes. act. a pf. pass. českému adjektivizovanému participiu *nt-ovému* a participiu pasivnímu. Konečně u zesilujících (zeslabujících) adjektiv se užívají shodné odpovídající přípony (předpony): *-ullus* — *-učký*, *prae-* — *pře-*.

III. Vývoj kategorií

Adjektiva subjektivě posesivní

mají v Žaltáři wittenberském poměrně hojně zastoupení (60 adjektiv z celkového počtu 351, tj. 17,35 %). Nápadný je potom jejich silný pokles v dalších překladech (Melantrichova bible, Kralická). I když úhrnný počet adjektiv v těchto překladech je nižší než v ŽaltWitth (tyto překlady, zejm. Mel, jsou vůbec lexikálně chudší), přesto je pokles velmi zřetelný (viz tabulku 2). Soudíme, že jej můžeme přičíst především silné konkurenci genitivu posesivního. Obdobný vývoj, ještě však důležitější než v češtině, vyaledovala pro polštinu H. Kurkowska.¹⁶ Teprve nejnovější novočeský překlad Šrámkův se zase vyznačuje vyšším množstvím adjektiv této kategorie (58, tj. 14,15 %). Zdá se, že se tu objevuje výsledek poobrozenalých jazykových teorií a působení puristů. V polštině k novému rozmachu této kategorie nedošlo.

Tabulka 2

Adjektiva subjektivě posesivní¹⁷

Důležitější než toto konstatování je však pohled na vývoj formových prostředků sloužících této kategorii. Tyto prostředky prodělávají dosti bohatý vývoj, který je svým způsobem typický.

V nejstarším překladu se adjektiva subjektivě posesivní tvoří sedmi různými sufixy. Z nich sufix *-š-š* (...) má zřetelnou početní převahu nad ostatními, sufix *-n-ý* je naopak vzácný (tvoří se jím jen dvě formace *dětiný* a *rodičiny*). Další sufixy (*-š-i*, *-(ov)sk-ý*, *-ov-ý*) mají zastoupení střední. Celkový poměr je tento: *-š-š* 25 ×, *-ov-ý* 12 ×, *-š-i* 12 ×, *-(ov)sk-ý* 8 ×. Zajímavé je rozdělení jednotlivých typů podle povahy fundujícího slova: Z tohoto hlediska posuzováno, můžeme pozorovat typy poměrně vyhraněné, např. z 25 adjektiv na *-š-š* je 22 odvozeno z názvů osob a jen tři (*telcův*, *bravův* a *lvův*) z názvů zvířat. U adjektiv na *-ov-ý* je poměr 10 z názvů zvířat (*jednorozčový*, *rarohový*, *králíkový*, *býkový*, *kozlový*, *vránový*, *slonový*, *koňový*, *ještěrový*, *lvový*) ku jednomu adjektivu (*hrnčieřový*) z názvu osoby (zde může jít navíc o druhovou posesivitu), u typu se sufixem *-(ov)sk-ý* 7 adjektiv přivlastňujících

osobě k jednomu (*peský*) ze jména zvířecího. Naproti tomu typ na *-Ń-i* vyhraněn ještě není: proti šesti odvozeninám z názvů zvířat tu stojí šest ze jmen osob (*knížecí, člověčí, ubožníčí, sirotčí, děvečí, boží*). Podle tohoto schematického nástinu je zřejmé, že proces vyhraňování jednotlivých typů není v době, kdy vznikl překlad ŽaltWittb, ještě ukončen. Rovněž i rudimentární typ se sufixem *-n-ý* (*dětiný*) a naopak široce vztahové adj. *ohňov* (*obličej*) se suf. *-Ń-Ń* ukazují na živě probíhající proces krystalizace jednotlivých slovtvorných kategorií. Ten ostatně není hotov nikdy.

V dalších dvou překladech dochází k prudkému poklesu počtu adjektiv patřících do naší kategorie. Proporcionální sledování jednotlivých typů a podtypů je tu tedy méně přesné. Přesto však je jasně patrná rychle pokračující specializace jednotlivých typů. Mizí sufix *-n-ý*, podstatně klesá výskyt sufixu *-ov-ý* (v Mel už jen jednou — *slonový* — a v Kral 3 ×: *jednorozcový, kozlový, slonový*). Z dokladů je i zřejmé, že tento typ se tvoří jen od jmen zvířat. Naproti tomu procentuálně vzrůstá zastoupení typu na *-ův-Ń*, který se mezitím specializoval na tvoření od jmen osobních (viz tabulku 3).

Tabulka 3

celkem	<i>-Ń-i</i>		<i>-(ov)sk-ý</i>		<i>-n-ý</i>	<i>-ov-ý</i>		<i>-Ń-Ń/-in-Ń</i>		jiné		
W 61	6o	6z	7o	1z	2o	—	1o	11z	23o	3z	—	—
M 18	1o	1z	3o	—	—	—	—	1z	11o	—	1o*	—
K 22	1o	1z	8o	—	—	—	—	3z	9o	—	—	—
V 21	1o	2z	2o	—	—	—	—	1z	14o	—	1o*	—
Š 58	1o	7z	7o	1z	—	—	—	—	42o	—	—	—

o = ze jmen osob

z = ze jmen zvířecích

* = petrifikované adjektivum *páně*

Nový překlad znamená pokračování nastoupeného vývoje. Adjektiva na *-ův-Ń* specializovaná už zcela na přivlastňování osobám, získávají mezi ostatními naprostou převahu, mírně vzrůstá i počet adjektiv se sufixem *-in-Ń*. Jejich protějškem přivlastňujícím zvířatům je typ se sufixem *-Ń-i*, jediné adjektivum *boží* má zde povahu petrifikovaného přežitku. Jde zde častěji o druhovou, nikoli o individuální posesivitu. Třetí typ, tvořený sufixem *-(ov)sk-ý*, má význam kolektivně (druhově) posesivní. Základem odvozování jsou nově jen jména osob (*neprátelský, gójský, otcovský* ...), od jmen zvířat se nová adjektiva tohoto druhu netvoří, žijí jen ta, která byla utvořena dříve (*volský* apod.).

Vývoj kategorie subjektivě posesivních adjektiv šel tedy v době historické výrazně přes redukcí počtu sufixů k významové specializaci sufixů zbylých. Srov. tabulku 2.

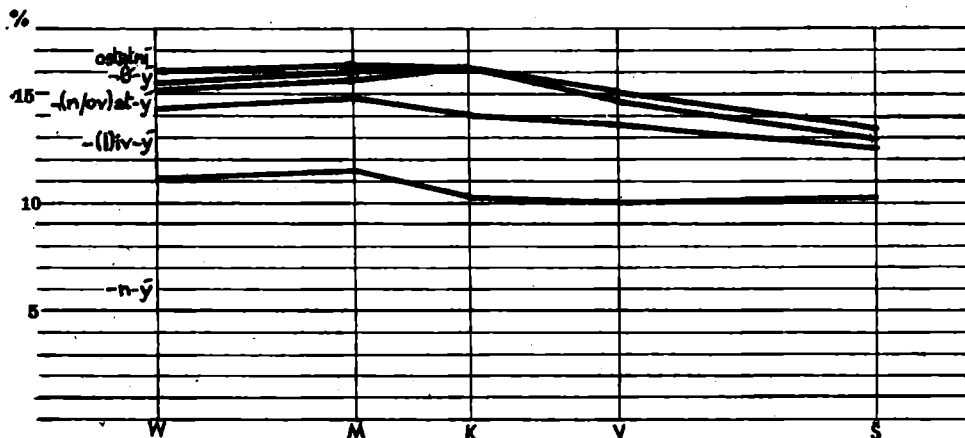
Adjektiva objektivě posesivní

Na začátku literární doby, v ŽaltWittb, nejsou ani ona kategorií co do prostředků zcela jednoznačně vykrystalizovanou, ale jejich vývoj v době historické není tak průhledný a přímočarý jako u adjektiv subjektivě posesivních. Z připojené tabulky 5, jež podává jejich číselný přehled, vyplývá, že kromě málo výrazného omezení slabě zastoupených typů (se sufixem *-Ń-ý, -ov-ý, -av-ý*) se během historického vývoje

nic pozoruhodného nestalo, drobné odchylky v početnosti jednotlivých typů jsou spíše důsledkem nepříliš bohatého materiálu než změn v produktivitě typů.

Tabulka 4

Adjektiva objektivě posesivní

Tabulka 5

celkem	-β-ý	-ov-ý	-n-ý	-(n/ov)at-ý	-(l)iv-ý	-av-ý
W 56	1	2	39	3	11	—
M 41	1	—	29	2	8	1
K 51	—	—	32	7	12	—
V 39	1	—	26	3	9	—
Š 52	—	1	41	1	9	—

Převažuje sufix *-n-ý*; ve vývoji má slabě regresivní tendenci. Druhé místo zaujímá sufix *-iv-ý*. Obdobný sufix se vyskytuje i u deverbativ. Jak ukazuje zastoupení ve staroslověnských památkách,¹⁸ patřil sufix *-iv-ý* původně deverbativům, avšak zřejmě už v době předhistorické se prostřednictvím dějových jmen přenesl k desubstantivům a ustálil se zde v novém významovém odstínu. U deverbativ mají útvary s tímto sufixem význam vlastnosti plynoucí z vykonávání děje, u desubstantiv význam objektivě posesivní. V jmenovaném slovníku je zastoupeno 18 deverbálních adjektiv, vytvořených z valné většiny od sloves 4. třídy (*i*-kmenů) sufixem *-iv-ъ*, a 8 adjektiv vytvořených od sloves jiných tříd sufixem *-liv-ъ*. Dále zde je 9 desubstantiválních adjektiv se sufixem *-iv-ъ* a 1 se sufixem *-liv-ъ*. Mezi adjektivy jsou útvary, u nichž je možná dvojí fundace, jako *bstivъ* nebo *zlobivъ*. Vývoj obou kategorií si představujeme takto: původní jsou útvary od sloves 4. třídy typu *prosiiti*; z nich se abstrahoval sufix *-iv-ъ*, v němž *-i-* je původně součástí slovesného kmene, a ten byl pro snazší připojení k slovesným kmenům jiného zakončení rozšířen o *-l-*. Útvary typu *zlobivъ*, *bstivъ*, *gněvlivъ* je možno pokládat za odvozeniny ze

sloves nebo z příslušných dějových jmen, analogií se obojí varianta sufixu přenesla i k jiným dějovým jménům: *pravdivě*, *zavistlivě* apod.¹⁹ Desubstantivální odvozeniny máme ve staré češtině i jiné, než jsou doloženy ve staroslovenštině, vcelku se však jejich počet nerozšiřoval nijak podstatně (na rozdíl od útvarů deverbálních, jak uvidíme dále na str. 56).

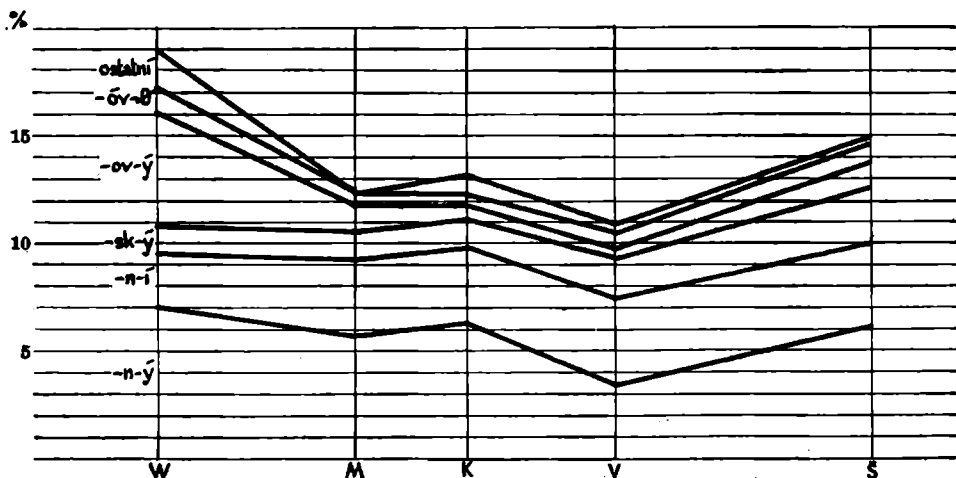
Adjektiva široce vztahová

Na počátku literární doby, v prvním překladu, pozorujeme ještě drobné zbytky dřívější pestrosti sufixů. Vedle běžných přípon, které trvají po celou dobu historickou, nacházíme zde ojediněle útvary se sufixy jinými, např. (*duch*) *vlněný* — (*spiritus*) *procellarum*, *jabčenná* (*strážě*) — (*custodia*) *pomorum*, *plodistvá* (*země*) — (*terra*) *fructifera*, (*z*)*kirvavý* (*muž*) — (*vir*) *sanguinum*. Vedle běžné přípony *-n-ý*, jejíž využití ve sledovaných verzích jen velmi málo kolísá, fungují zde sufixy *-n-í*, *-ov-ý*, *-ov-Ů*, *-sk-ý* a *-Ů-í*. Sufix *-n-í*, jenž je jediným specifickým prostředkem této kategorie, má od nejstarších dob trvale vzestupnou tendenci (viz tabulky 6 a 7). (Poměru sufixů *-n-ý* a *-n-í* ve slovanských jazycích si všímá Marian Kučala.²⁰ Konstatuje, že útvary jimi tvořené se vyskytují téměř ve všech dnešních slovanských jazycích, avšak v nestejném počtu. Při významové klasifikaci vychází však autor ze sémantiky, nikoli ze slovotvorné struktury slova. Čeština je zřejmě jediný ze slovanských jazyků, kde sufix *-n-í* došel tak velkého sekundárního rozkvětu. V polštině naopak zaznamenává regresi, podobně i ve slovenštině, kde prakticky v posledním století zmizel úplně.²¹)

Naproti tomu sufix *-ov-ý*, jímž se ještě v ŽaltWittb tvořila početná skupina odvozenin od jmen osobních i zvířecích, konkrétních předmětů i abstraktních jevů, v následujících obdobích výrazně ustoupil a specializoval se na odvozování od názvů neživých konkrétních předmětů [v novočeském překladu např. *chrámový* (*dvůr*), *hromový* (*hlas*), *rákosové* (*R. moře*), *olivový* (*výhonek*)].

Tabulka 6

Adjektiva široce vztahová

Tabulka 7

		-ŕ-t				-ov-ý				-ŕv-ŕ				-n-t				-n-ý			
celkem		o	z	k	a	o	z	k	a	o	z	k	a	o	z	k	a	o	z	k	a
W	66	2				4	2	11	1	3	1				1	8			15	9	
M	30							2	1	1					2	7			2	12	
K	41	1						2		2					2	9			1	19	
V	28							1		2					3	7			1	8	
Š	60	1						4		4					4	12			3	22	

		-sk-ý				-ŕn-ý				-istv-ý				-av-ý				-te(d)ŕn-ý			
		o	z	k	a	o	z	k	a	o	z	k	a	o	z	k	a	o	z	k	a
W		4			1			1				1				1				1	
M		2		1																1	
K		1		3																1	
V		3		2							1										
Š		4		6																	

o = fundujícím slovem je jméno osoby
z = fundujícím slovem je jméno zvířecí
k = fundujícím slovem je název konkrétního předmětu
a = fundujícím slovem je název abstraktního předmětu

K dokladům nejstaršího překladu je nutno dodat ještě jmenný tvar *ohňov* (*obličej, uhlé*), který se však vyskytuje samozřejmě paralelně se složeným *ohňový* (*uhlé*). Další sufixy, které zde vystupují (*-ŕv-ŕ, -sk-ý, -ŕ-t*), jsou běžnější ve funkci posesivní. Do funkce široce vztahové se dostávají ve spojení s dějovým jménem. Jak jsme výše vyložili, nelze v takovém spojení mluvit o vztahu posesivity, nýbrž o vztahu činitele nebo objektu k dějovému jménu. Ve starší době je možno široce vztahovým adjektivem vyjádřit obojí: *Jakubovo vézenie* („věznění Jakuba“ = objekt); *podobensvie telcovo jedúcieho sĕno; Izrahelovo vystie z Egypta* (činitel); *buď chvála Hospodinova na věky* („chválení Hospodina“ = objekt); *Hospodinova výmhuva* (činitel); *ľudské myslenie* (činitel); *služba ľudská* („služba lidem“ = objekt); *strach nepřietelský* („před nepřáteli“); *človĕčí chod* (činitel); *spasenie človĕčie* („spasení člověka“ = objekt).

V dalších překladech prudce poklesá počet široce vztahových adjektiv těchto typů, jimiž se vyjadřuje objekt u dějového jména. V Mel je ještě případ *vézenie Jákobovo* („věznění Jákoba“), v ostatních případech vyjadřuje takové adjektivum ve spojení s dějovým jménem vždy jen činitele děje. V Kral jsou případy *bázeň Hospodinova, spasení Jákobovo, bázeň Boží, ve Václ Jákobovo zajetí* (objekt), *ľudská služebnosť* („služba lidem“ = objekt). V novočeském překladu je pak už jen jeden případ (*Jakubova chvála*) zřetelně se stylistickým archaizačním záměrem. V nové

češtině má takový význam jen jedině adjektivum *boží* v petrifikovaném spojení *bázeň boží*. Popsaný vývoj byl výsledkem snahy o odstranění významové nejednoznačnosti takových adjektiv, ke které muselo ve staré češtině docházet.

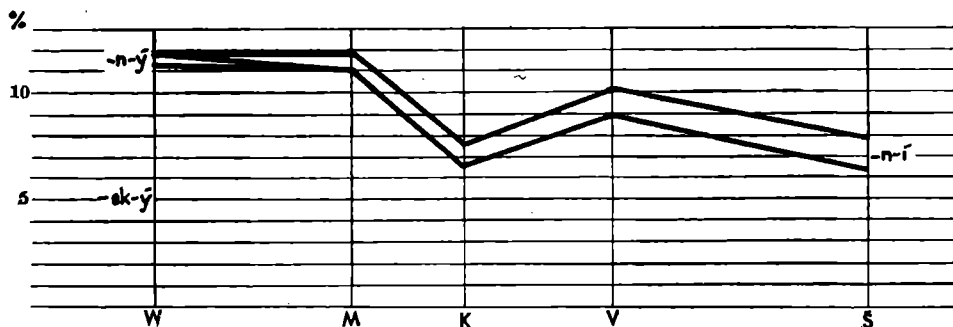
Adjektiva označující původ

jsou kategorií dosti kompaktní. Nemají sice specifickou příponu, jsou však zčásti určena příponou ve spojení se základem, jenž pojmenovává místo, zčásti je určen jejich význam až kontextem.

Jejich vývoj po dobu historickou je klidný a bez výkyvů, zejména pokud jde o adjektiva vytvořená od jmen vlastních. V ŽaltWittb se vedle naprosto převažující přípony *-sk-ý* (*-ck-ý*) objevují ojedinělé odvozeniny od jmen obecných se sufikem *-n-ý*: *pekelná* (*ruka*), *lesné* (*zvěř*, *dřevie*). Tato přípona však mizí hned v Mel. Slabý početní úbytek adjektiv na *-sk-ý* lze vysvětlit tím, že adjektiva odvozená od jmen obecných se přestávají nově touto příponou tvořit (ve Wittb ještě *polský* (= polní), *rolský*, *půstenský* apod.). Zato se sem od adjektiv široce vztahových dostává nová přípona *-n-í*. Její přejetí bylo způsobeno významovou iradiací adjektiv typu *půlnoční*, *polední*. To byla adjektiva od původu široce vztahová, pokud jejich základy (*půlnoc*, *poledne*) pojmenovávaly dobu. Jakmile začaly označovat místo, dostaly odvozeniny význam adjektiv původu. Plynulá hranice mezi adjektivy původu a široce vztahovými podpořila v největší době rozmach tohoto sufixu i ve významu původu: v Šrámkově novočeském překladu jsou doloženy: *luční* (*travina*), *východní* (*smršť*), *skalní* (*med*), *polní* (*květ*), *lesní* (*zvěř*), *jižní* (*vody*) ...

Tabulka 8

Adjektiva označující původ

Adjektiva látková

se v textu vyskytují velmi zřídka. Omezenost materiálu znesnadňuje přesnější závěry. Přesto však je jasné, že tato kategorie má jediný jednoznačný sufix, a to *-ěnn-ý* (*-ěnn-ý*). Ten měl zřejmě období své největší produktivity už v době praslovanské, jak svědčí četné doklady v staroslověnském slovníku citovaném v pozn. 18. O pozdější regressi svědčí nejen omezený počet dokladů v nejstarším překladu, ale i skutečnost, že tento sufix tvoří ve Wittb i adjektivum široce vztahové: *jablěná* (*strážě*). Početně jej v této době převyšuje sufix *-n-ý* se stejným významem; jím jsou

Tabulka 9

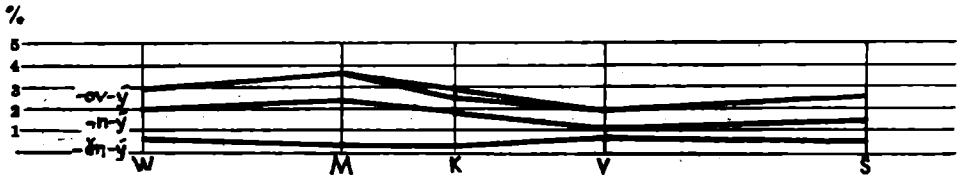
celkem		-sk-ý/-ck-ý		-n-í		-n-ý	
		vl	ob	vl	ob	vl	ob
W	41	32	7	—	—	—	2
M	29	24	3	—	2	—	—
K	24	17	4	—	3	—	—
V	26	21	2	—	3	—	—
Š	32	20	6	—	6	—	—

vl = základem jméno vlastní
ob = základem jméno obecné

vytvořena např. adjektiva *chlebná (kirmě)*, *vinný (plod)*, *žitný (tuk)*, *mosazné (lučišče)*, *železná (metla)*. Sufix *-ov-ý*, který podobně jako *-n-ý* vystupuje zároveň u adjektiv široce vztahových, máme u dvou adjektiv: *medový (pivník)*, *rohová (trúba)*.

Tabulka 10

Adjektiva látková

Tabulka 11

celkem		-ň(n)-ý	-n-ý	-ov-ý	-iv-ý
W	10	2	5	3	—
M	9	1	5	3	—
K	9	1	5	2	1
V	5	2	1	2	—
Š	10	2	4	4	—

Ačkoli to z omezeného materiálu nevyplývá zřetelně, je jasné, že kvantitativně se rozvíjely pouze dva poslední typy, tj. právě typy s nejednoznačnými sufíxy. Význam bývá zčásti dán jen povahou fundujícího slova (substantivum pojmenovávající konkrétní předmět). Vzhledem k tomu, že přesný význam bývá v mnoha případech patrný jen z kontextu, soudíme, že tato kategorie poněkud splývá v historické době s kategorií adjektiv široce vztahových.

Adjektiva značící podobnost

nebylo možno v textu vývojově sledovat, protože se vyskytovala jen sporadicky. Nelze o nich ani tvrdit, že se zformovala do kategorie. Případy, které se v textu vyskytují, nemají ani žádné specifické sufixy: ve Wittb sem patří adj. *medkýj* (*m. jest Hospodin*, lat. *suavis*) a snad *bláznivýj* (*rud*), v Mel *bláznivýj* (*hůd*) a *ohnivá* (*pec*), v Kral táž dvě adjektiva a dále *hovaďnýj* (*člověk*), ve Václ stejná dvě adjektiva jako v Mel, v Šrámkově překladu adj. *přízračnýj* (*zjev*) a *krvavýj* (*studem*). Prostředky odvozování jsou tedy nejvíce totožné se sufixy adjektiv široce vztahových, ne však důsledně: *-iv-ýj* je sufix vyskytující se u deverbativ, příp. u adjektiv objektivně posesivních. Ačkoli to z našeho materiálu nevyplývá, jisté je, že tato kategorie dnes existuje ve slovní zásobě jazyka odborného. Rovněž v polštině je tato kategorie (se sufixy *-ovat-y* a *-ast-y*) mladšího data. Suffixy sem patřící měly také původně významy jiné.²² Zdá se, že v češtině se zformovala až pozdě. V mluvnici Dobrováského²³ nejsou ještě žádné doklady adjektiv na *-(ov)it-ýj* s významem podobnostním, jsou tam však dvě adj. na *-at-ýj*: *kulatýj* a *popelatýj*. Její dnešní specifické sufixy (*-it-ýj* a *-ovit-ýj*) byly zřejmě ustáleny až v důsledku záměrného úsilí obrozenců. Skutečnost, že tato kategorie v nové češtině objektivně existuje, nás vedla k tomu, že jsme tato adjektiva odlišili od adjektiv široce vztahových i pro dobu staročeskou.

Adjektivizovaná participia

Společným jejich rysem je časová platnost. Patří sem zpřídavnělá participia přítomná tvořená příponou *-ŏ-i*: *schodíecí, čmíecí, žhící, lající* ... Ve starších překladech je patrný silný vliv latiny — užívá se jich stejně často jako v latinském textu.²⁴ Nejhojněji jsou zastoupena v těch překladech, které byly pořízeny z latiny bez přihlídnutí k jiným zněním: ve Václ (104), ve Wittb (53) a v Mel (41). V ostatních překladech je jejich počet menší (Kral 24, Šrámek 26). Místo adjektivizovaných participií tu nacházíme častěji určité tvary slovesné.

Dále sem patří participia pasivní *n-ová* a *t-ová* adjektivizovaná příponou *-ŏ-ýj*. Mají význam vlastnosti vyplývající ze zasažení dějem. Jejich výskyt postupně vzrůstá: ve Wittb je 65 *n-ových*, 5 *t-ových*, v novočeském překladu 88 *n-ových* a 10 *t-ových*. Jsou to formace jako *sjednanýj, svirchovanýj, postříbřenýj, blahoslavenýj, žženýj, poskvírněnýj, opeřenýj* ...; *zbitýj, zapomanutýj, odětýj, skrytýj, prokletýj* ... To je vlastní a nejčastější způsob vyjadřování vlastnosti vyplývající ze zasažení dějem.

Z deverbálních adjektiv se sufixem *-l-ýj* můžeme za adjektivizovaná participia považovat jen malou část, máme-li na mysli — ve shodě s Kopečným²⁵ — pouze útvary s minulou časovou platností, jež nemohou stát v přísudku a nebývají základem pro další derivaci. Takové útvary jsou v našem materiálu velmi vzácné po celou historickou dobu (*rozskvírlýj, předešlýj, ztichlýj* ...). Hranice mezi nimi a jim podobnými skutečnými verbálními adjektivy na *-l-ýj* je nadto velmi plynulá; pomezí charakter mají útvary jako *rosědlýj, roztučnělýj, vyschlýj, svrasklýj*. O jejich vývoji nemůžeme na základě našeho materiálu nic spolehlivého říci.

Participiální adjektiva

Nesporně sem patří jistá část formací na *-cí*. Určování jejich hranice proti adjektivizovaným participiím působí, pokud jde o starší období, potíže a nemůže být spolehlivé (viz str. 42). Zcela určitě však sem patří několik adjektiv, jež mají prokazatelně význam možnosti zasažení dějem: *žádúci* — *desiderabilis*, *věřúci* — *credibilis*. Ta se vyskytují jen ojedinele a pouze v nejstarším překladu. Svě místo zde zaujímají

i adjektiva z participií *n*-ových a *t*-ových. Jejich určení však naráží na stejné nesnáze jako u participiálních adjektiv *nt*-ových.

Zdánlivě by sem patřila i adjektiva typu *dokonalý*. Jak však ukazuje Kopečný,²⁶ jsou to většinou autonomní útvary dávného původu, vzniklé připojením sufixu *-l-ý* ke slovesnému kmeni. Proto o nich pojednáváme jinde.

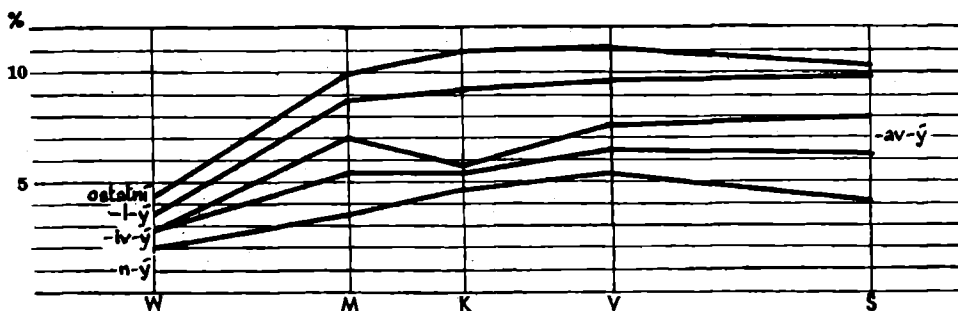
Vlastní deverbální adjektiva

Jde o kategorii nejbližší pojetí skutečných adjektiv. Svou formou nejsou spjata s časem, formově neodlišen zůstal i slovesný rod. Jejich aktivní či pasivní význam vyplývá z povahy slovesného základu. V důsledku těchto vlastností je zde nejvíce patrný proces lexikalizace některých útvarů, zejména těch, jejichž fundující sloveso vyšlo z běžného úzu, nebo povědomí o souvislosti s ním zaniklo (*lačný, jednostajný, marný, věrný, úlisný, slovníký* ...).

Deverbativa aktivní. V nejstarším textu — Wittb — převládají ještě počtem formace se sufixem *-n-ý*: *dvorný, slovníký, zjevný, omluvný, hrozný*. Za ním co do výskytu stojí sufix *-iv-ý*: *zlobivý, tírpělivý, žiezivý*. V dalším překladu — Mel — má první typ slabě vzestupnou tendenci; přibývají útvary *škodný, plodný, jednostajný* apod. Rychlejší vzrůst však zaznamenává typ se sufixem *-iv-ý*: rychle přibývají nové formace a nadto se analogicky tvoří i od sloves jiných tříd, a to pomocí sufixu *-av-ý*: *rúhavý, toulavý, lítavý, řevavý*. Je to podle našeho názoru důsledek skutečnosti, že tyto odvozeniny postupně získávají nové významové odstíny: význam možnosti, schopnosti, častého vykonávání děje. Z nich významy schopnosti nebo častého opakování děje dominují a vedou postupně k dalšímu rozvoji obou typů. V novém překladu mají tyto formace početní převahu nad původním základním typem se sufixem *-n-ý*: je jich tu doloženo už 18, mezi nimi *pohrdavý, prchavý, laskavý, shovívavý* ...; *plodivý, mámnivý, děsivý, mstivý, hrozivý, tíživý* apod. Vzhledem k jejich významové odlišnosti můžeme v nich vidět zárodek nové, specifické kategorie deverbativ. Ostatní prostředky a postupy (sufix *-it-ý, -k-ý* apod.) hrály podružnou roli. Nejvíce z nich byl ještě zastoupen sufix *-it-ý* (*hlasitý* ...), ale jeho význam byl v neodborném jazyce malý.

Řadíme sem i adjektiva vytvořená sufixem *-l-ý* od sloves původně subjektových. Vyjadřují obvykle vlastnost vyplývající z děje nebo jeho výsledek, např. *zralý, opilý, dokonalý* ... V našich textech jich není příliš mnoho, a proto číselné vyjádření jejich výskytu nemusí být reprezentativní: ve Wittb 2 (*zralý, opilý*), v Mel 4, v Kral už 11, ve Václ však jen 5 a v novém překladu 6 (*zsinalý, zralý, osamělý, ztichlý, opilý, zběsilý*).

Tabulka 12
Deverbální adjektiva aktivní

Tabulka 13

celkem	-n-ý	-te(d)ln-ý	-iv-ý	-av-ý	-l-ý	-it-ý	p. pas. -ŕ-ý	-k-ý
W 15	7	2	3	—	2	1	—	—
M 25	9	—	6	4	4	2	—	—
K 35	15	1	2	1	11	3	2	—
V 29	14	—	3	3	5	3	—	1
Š 42	17	—	9	7	7	1	—	1

Deverbativa pasívní. Význam zasažení dějem se vyjadřuje připojením sufixu *-n-ý* přímo ke kořeni slovesa. Situace je tu obdobná jako u adjektiv se sufixem *-l-ý*. Také zde záleží na povaze základového slovesa. Adjektiva od sloves předmětových mají význam zasažení dějem, např. *tajný, důstojný, zjevný, příbuzný* ... Adjektiva od sloves subjektivých mají aktivní, časově neurčený dějový význam: *dvorný* ... Srov. vlastní deverbativní adjektiva aktivní výše.

Další vývoj, podobně jako u adjektiv na *-l-ý*, směřuje ke specializaci. V konkurenci jednoznačných formací, jakými jsou adjektivizovaná participia *n-ová* a *t-ová* a participiální adjektiva z těchto základů, přípona *-n-ý* v této funkci ztratila produktivitu. Žijí jen některé silně frekventované útvary a formace lexikalizované. Zato se stala přípona *-n-ý* produktivním a typickým slovotvorným prostředkem pro tvoření deverbativních adjektiv aktivních časově neurčených (viz výše).

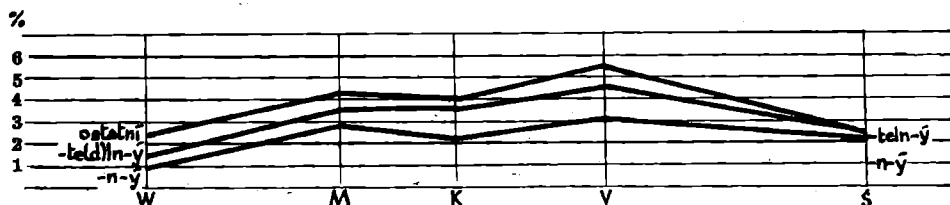
Netypické je v historické době vyjadřování vlastnosti plynoucí ze zasažení dějem deverbativy se sufixem *-l-ý*. Takové adjektivum mohlo mít význam zasažení dějem tehdy, bylo-li utvořeno od předmětového slovesa (srov. výše), např. *dokonalý, očadlý, pivvorodilý* ...

Adjektiva vyjadřující potenciální zasažení dějem

Pro význam možnosti být zasažen dějem se vyvinuly výrazové prostředky až během historické doby. Dnešní prostředek přípona *-tebn-ý* se v nejstarším překladu objevil jen jednou (*neuzdravitedlný*).²⁶ Kromě něho byly vzaty ve Wittb a v Mel za ekvivalenty latinské příponě *-bilis*, která je nositelem téhož významu, adjektivizovaná participia přítomní (*žádúci — desiderabilis, věřúci — credibilis*), dále zpřídavnělá participia *n-ová* a *t-ová* (*chválený — laudabilis, nesyťý — insatiabilis*) a přípona *-n-ý* připojená ke kořeni slovesa (*divný — mirabilis, mieren — mensurabilis*). V textech se objevila jako ekvivalent k latinské příponě *-bilis* také přípona *-tebný* (*chvalítebný*),

Tabulka 14

Potenciální zasažení dějem

nestala se však příliš produktivním slovtvorným prostředkem. Význam možnosti být zasažen dějem se v hist. době vyjadřuje převážně připojením přípony *-n-ý* ke slovesnému kořeni (*dědičný, patrný, zjevný*), viz tab. 14.

Tabulka 15

	celkem	<i>-n-ý</i>	<i>-te(d)ln-ý</i>	<i>-ebn-ý</i>	part. <i>nt</i> <i>-t-í</i>	part. <i>pas.</i> <i>-t-ý</i>
W	8	3	2	—	2	1
M	11	7	2	1	—	1
K	12	7	4	1	—	—
V	14	8	4	—	1	1
Š	9	8	1	—	—	—

Z materiálu není jasně patrný vývoj přípony *-te(d)ln-ý* jako základního jednoznačného prostředku pro vyjádření možnosti být zasažen dějem. Je to proto, že text nedal této významové kategorii větší příležitost a závěry z tak malého počtu dokladů nelze učinit. Vlastní doménou tohoto typu adjektiv je totiž především novodobá odborná terminologie. Proto je v současném jazyce přípona *-teln-ý* charakteristickým výrazovým prostředkem pro uvedenou významovou kategorii. Je to kategorie v podstatě okrajová, svědčí však o významové samostatnosti deverbativních adjektiv. Proto se pro vyjádření jejího významu nehodila adjektivizovaná participia; byla formově i významově na slovesech příliš závislá a od počátku sledovaného vývoje bylo těžiště jejich funkce jinde.

*

Deverbativní adjektiva tvoří ve srovnání s desubstantiválií méně početnou skupinu. Vlivem pevnější významové vázanosti na slovesa se nerozvinula do tolika výrazných a odlišných významových kategorií jako adjektiva od substantiv a až na výjimky se tedy u nich nevyvinuly příslušné výrazové prostředky. Kvantitativní zobrazení však ukazuje, že většina těchto kategorií je (na rozdíl od většiny desubstantiválií) relativně na vzestupu. Materiál sám ukazuje, že proces krystalizace nových kategorií je tu stále živý.

Adjektiva zesílená

V tvoření komparativu nepozorujeme v našem materiálu velké přesuny. Výjimkou je tu archaický sufix *-ej-í*, který se v nejstarším překladu objevuje jen dvakrát (*milejí a bielejí*) a ve verzích mladších se s ním už nesetkáváme. Alternace *d* — *z* v základu je živá rovněž pouze ve Wittb (*mlazší a slazší*).

Superlativ se po celou sledovanou dobu tvoří obvyklým způsobem z komparativu prefixem *naj-* (> *nej-*). Výskyt superlativu v různých překladech silně kolísá (od 1 do 17), to však není odrazem vývoje této kategorie. Význam blízký superlativu (velká intenzita vlastnosti) se tvoří připojením prefixu *pře-* (> *pře-*) k pozitivu. Poněkud kusý materiál nemůže podat přesvědčivý obraz produktivity tohoto prostředku, nesporné však je, že v nejnovějším překladu je jeho výskyt zřetelně nižší než ve starší době (viz tabulku 16). Obdobný význam má i prefix *pra-* u adjektiv neodvozených, ten však, jak se zdá, dochází širšího uplatnění teprve v nové době (u Jungmanna je doložen poměrně málo, v novém překladu dvakrát — *prastarý*

a *pražádný*). Od několika dalších adjektiv se tvoří zesílené odvozeniny označující různý stupeň vlastnosti ještě několika dalšími způsoby. Z nich zcela ojediněle se vyskytuje *-ebn-ý* v adjektivu *velikebné (vykúpené)* — lat. *copiosus* — ve Wittb. Řídký výskyt, ale jistou kontinuitu si udržuje sufix *-učk-ý* (> *-ičk-ý*): *malučký* Wittb (*pusillus*), *malíčký* Mel (*parvulus, modicus*), *kratičký* Kral, *každíčký* Šrámek. Obdobný význam má *-k-ý* (*-ink-ý*) v adjektivu *jedinký* Mel.

Tabulka 16

	<i>-ej-t</i>	<i>-ejš -t</i>	<i>-š/č-t</i>	<i>-učk-ý</i>	<i>-(in)k-ý</i>	suf. jiné	<i>naj-</i>	<i>přě-</i>	<i>pra-</i>
W	2	4	6	1	—	1	1	6	—
M	—	5	2	1	1	1	5	4	—
K	—	9	5	2	—	1	17	8	—
V	—	3	5	1	1	—	5	2	—
Š	—	7	7	1	—	1	8	1	2

Adjektiva zeslabená

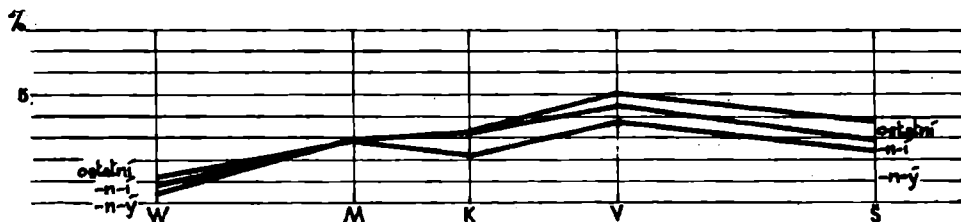
Text nedal této kategorii příležitost. Je možno pouze konstatovat, že rozvoj adjektiv zeslabených sufixem *-av-ý* je pravděpodobně až mladšího data: naše tři doklady (*sinavý, žlutavý a churav*) pocházejí z nejnovejšího překladu. Soudí se,²⁷ že tento sufix je od původu deverbální, v nové době však vystupuje jednoznačně jako samostatný sufix deadjektivální (neexistuje např. sloveso *žlutati*). Běžnější bylo ve staré době zřejmě tvoření prefixy (typy *náčervení, přídrahý* doložené odjinud). Z našeho materiálu sem patří pravděpodobně jen adjektivum *posvdátný* (prefixace kombinovaná se sufixací, doložené v Mel a Šr.

Transpozice adjektiv z adverbů, předložkových pádů a číslovek

Živější je tvoření nových adjektiv z předložkových pádů. Celkový počet takto utvořených adjektiv není velký, ale průběhem doby jeví vzestupnou tendenci: v nejstarším překladu 4 případy, např. *bezedný, poslední* ..., v nejnovejším 15, jako např. *bezihonný, předčasný* ..., *pouliční* ... Naprostá většina je vytvořena dvěma sufixy: *-n-ý* a *-n-í*. Oba se vyskytují též u jiných formací, slovotvorná forma útvarů je však jednoznačná, protože předložka z původního spojení se stává částí odvozeniny. Ostatní sufixy (*-iv-ý, -sk-ý, -š-ý*) mají nepodstatný význam.²⁸ Viz tabulku 18.

Tabulka 17

Adjektiva z předložkových pádů

Tabulka 18

celkem	-n-t	-n-ý	-ov-ý	-sk-ý	-θ-ý
W 4	1	2	1	—	—
M 7	—	7	—	—	—
K 10	3	7	—	—	—
V 13	2	10	—	—	1
Š 15	2	10	—	2	1

Méně běžné je tvoření adjektiv z adverbíí. Také zde můžeme přes kusý materiál pozorovat přechodný kvantitativní vzestup. K častěji se vyskytujícím sufixům *-n-t* (např. *bližní* Wittb, Kral) a *-n-ý* (*daremný* Wittb, Mel, Kral) přistupuje další sufix *-ajš-t* (> *-ějš-t*, *-ejš-t*) (např. *večerajší* Wittb, *včerejší* Mel, Kral). Tento sufix se sice vyskytuje jinde (při tvoření komparativů), spolu se slovtvorným základem (původním adverbem) však dává jednoznačný význam.

Tabulka 19

Adjektiva z adverbíí

Tabulka 20

celkem	-ajš-t	-n-t	-n-ý	-k-ý	-c-t	-θ-ý	-ov-ý
W 3	1	1	1	—	—	—	—
M 13	3	6	3	1	—	—	—
K 8	1	4	1	1	1	—	—
V 6	2	2	2	—	—	—	—
Š 4	—	—	2	—	—	1	1

Tvoření transpozicí z číslovek je v našem materiálu sporadické (*dvojitý* v Mel a Kral).

IV. Závěr

Ve sledovaných slovtvorných formacích můžeme pozorovat historický vývoj různého druhu:

1. kvantitativní změny celé kategorie.

Nemyslíme tím např. absolutní vzrůst počtu formací; ten je většinou — při intenzivním obohacování slovní zásoby během celé historické doby — téměř samozřejmý. Máme na mysli relativní rozmach nebo úpadek jednotlivých kategorií v poměru k srovnatelným kategoriím jiným. Zjištění tohoto druhu mohou upozornit na vztah slovtvorby k ostatním gramatickým disciplínám, především k syntaxi.

Mírný vzrůst je možno pozorovat zejména u většiny deverbativ: u vlastních deverbálních adjektiv např. z 4,28 % na 10,25 %, u adjektiv vyjadřujících potenciální zasažení dějem z 2,27 % ve Wittb na 5,40 % ve Václ (poslední překlad, Šrámkův, vykazuje sice pokles, ten však není odrazem objektivního vývoje v langue). Rovněž adjektiva transponovaná z předložkových pádů vzrostla od počátku 14. stol. z 1,14 % na 3,67 %. Viz k tomu příslušné tabulky.

Opačný vývoj, kvantitativní pokles, nebývá obvykle tak markantní jako vzestup. Jistý trvalý pokles je však možno sledovat u kategorie adjektiv označujících původ — z 11,66 % na 7,80 % — a u adjektiv objektivně posesivních — z 15,90 % na 12,65 %. Jistý úbytek pozorujeme i u adjektiv subjektivně posesivních a adjektiv široce vztahových. Průběh křivky je tu však jiný než u uvedených kategorií, kde je úbytek dosti stejnoměrný. Zde se po počátečním prudkém poklesu úbytek zastavuje a v pozdější době pak dochází k novému kvantitativnímu vzrůstu; ten se však v obou případech už nedostal na původní výši. Viz tabulky 2 a 6.

2. kvantitativní přesuny mezi typy jedné slovtvorné kategorie.

Sledování tohoto vývoje je, zejména u desubstantiv, ještě důležitější než sledování objemu celých kategorií, protože nám odhaluje rozložení jednotlivých slovtvorných prostředků, jež často nejsou samy o sobě jednoznačné. Vývoj zde může být dvojího druhu: buďto slovtvorné typy v rámci jedné kategorie zůstávají zhruba tytéž, nebo se jednotlivé typy postupně „specializují“ na jednu kategorii. Typický obraz druhé možnosti poskytují adjektiva subjektivně posesivní: z původních 7 sufixů (-*ov-θ*, -*in-θ*, -*θ-i*, -*sk-ý*, -*n-ý*, -*ov-ý*, -*θ-θ* = *páň*) zůstaly do současné doby jen první 4, a to s významovou specializací: -*ov-θ* a -*in-θ* pro individuální přivlastnění osobám, -*θ-i* pro přivlastnění zvířatům a -*sk-ý* pro kolektivní přivlastnění (viz také tabulku 2). U adjektiv objektivně posesivních převládaly sufixy -*n-ý* a -*iv-ý*, ostatní pak tvoří nepatrnou část formací, které sem patří.

Odlíšený vývoj pozorujeme u vlastních deverbálních adjektiv. Zde už v prvním překladu převažoval sufix -*n-ý*. Podíl jím vytvořených formací sice rostl, ke konci historického období však zaznamenáváme pozvolný relativní ústup. Mnohem rychlejší a důsledný vzestup však lze pozorovat u adjektiv vytvořených sufixy -*iv-ý* a -*av-ý*, jež tvořila v prvním překladu poměrně nepatrnou část formací této kategorie. V nejnovějším překladu mají mezi vlastními deverbálními adjektivy mírnou převahu (viz tabulku 12). Tento rychlý vzestup lze vysvětlit novým významovým odstínem „častého vykonávání děje“, jehož tato adjektiva postupně nabyla. Je zřejmé, že tato skupina směřuje k tomu, aby se stala samostatnou slovtvornou kategorií.

Naproti tomu zřejmé známky úpadku nese kategorie adjektiv látkových. Její poměrné zastoupení se sice podstatně nezmenšuje: kolísá mezi maximálními 3,60 % a minimálními 1,92 %, přičemž počáteční zastoupení je 2,85 % a konečné 2,44 %, avšak jediný její jednoznačný prostředek, sufix -*ěn-ý*, už ztratil svou produktivitu. Početně je absolutně i relativně slabší než sufixy ostatní, -*n-ý* a -*ov-ý*, jež má však tato kategorie společné s adjektivy široce vztahovými.

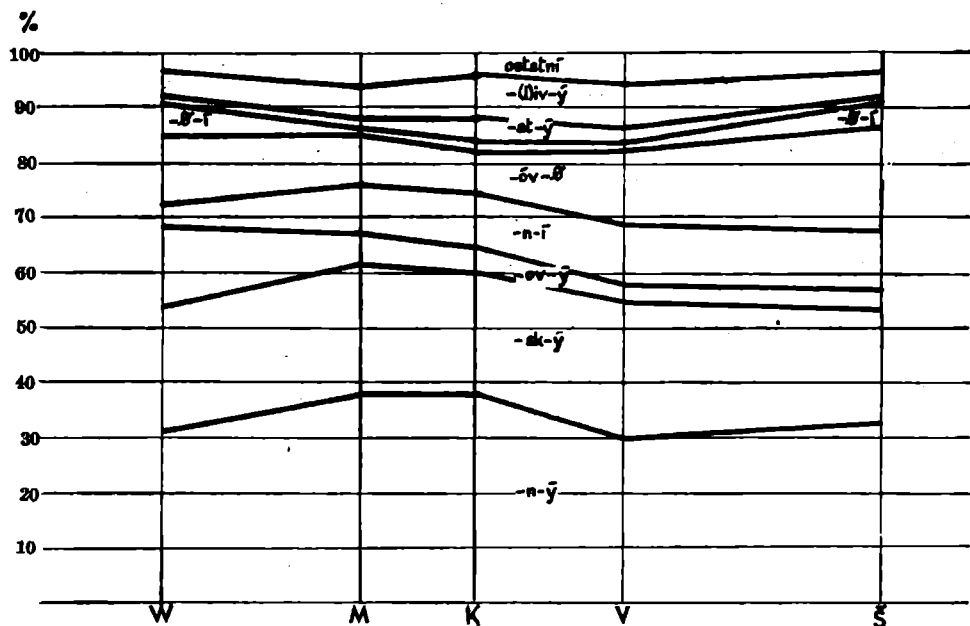
Zajímavé a do jisté míry poučné je rozložení jednotlivých typů v kategorii adjektiv široce vztahových (viz tabulku 6). Téměř fixní poměr jednotlivých typů, porušený

jen nepatrně dílčím ústupem adjektiv na *-ov-ý* a postupem adjektiv se sufixem *-n-í*, uchováající se po celou sledovanou dobu podává podle našeho názoru svědectví o tom, že tato kategorie je ve skutečnosti konglomerát různých — ale přitom pevných — významových podskupin, jež mají příliš málo specifických rysů pro to, aby je bylo možno pozorovat odděleně. Srovnaj naše vymezení kategorie na str. 41.

3. kvantitativní vývoj jednotlivých prostředků.

Tato možnost využití získaného materiálu je nejméně zajímavá. Změny v poměrném zastoupení např. jednotlivých sufixů jsou celkem nevýrazné. Je zde možno sledovat pouze soustavný pomenáhlý vzestup sufixu *-n-í*²⁹ a naproti tomu jistý ústup sufixu *-ov-ý*. Vývoj sufixů *-úv-ø* a *-ø-í* vykazuje obdobný úbytek a opětný vzestup jako celá kategorie adjektiv subjektivě posesivních (srov. o kvantitativních změnách celých kategorií výše). To je pochopitelné, protože oba prostředky jsou v kategorii adjektiv subjektivě posesivních dominantní. Viz tabulku 21, která zachycuje rozvržení sufixů u desubstantivních adjektiv.

Tabulka 21
Sufixy u desubstantiv

POZNÁMKY

¹ Nejsoustavněji byla podána v díle *Tvoření slov v češtině 1*, Miloš Dokulil, *Teorie odvozování slov*, Praha 1962.

² Viz Vladimír Kyas, *Česká předloha staropolského žaltáře*, Praha 1962, zejm. 8—12 a 27.

³ Vycházíme z edice Jana Gebauera v *Památkách staré literatury české*, řada I, oddíl 2, Praha 1880.

⁴ *Písmo*, svazek čtvrtý, přeložil Vladimír Šrámek, Praha 1948.

⁵ Kraków 1966.

⁶ Tyto termíny jsou převzaty od Andrzeje Sieczkowského, ze studie *Struktura słowotwórcza przymiotników czeskich i polskich*, *Studium porównawcze*, Wrocław 1957.

⁷ Např. u Štefana Koperdana v článku *Sémanticko-morfologická klasifikácia prídavných mien v slovenčine*, *Slovenská reč* 21 (1956), str. 325—338, nebo u H. Kurkowské ve studii *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich*, Wrocław 1954 (viz např. str. 68—79).

⁸ Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny I*, Praha 1951.

⁹ B. Havránek — Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1963.

¹⁰ Stejně jako v poznámce 6.

¹¹ Viz A. Sieczkowski.

¹² František Kopečný, *Zu den deverbativen l-Formationen im Slavischen*, *Cercetări de linguistica III*, Supliment 1962, 269s, zvláště str. 279.

Doc. Fr. Kopečnému vděčí autoři i za četné podnětné a kritické připomínky k celému článku.

¹³ Srov. Vladimír Kyas, *op. cit.* str. 9: „Podoba nejstaršího českého překladu žaltáře s jednotlou překladovou technikou ukazuje na to, že stě. žaltář vznikl až v 13. stol. jakožto přímý překlad z latiny, snad jen s nepatrnými reminiscencemi na znění staroslovenské; z celkového dědictví stl. jazyka jsou v stě. překladě jen vzdálené lexikální ohlasy.“

¹⁴ Při srovnání jsme vycházeli z vydání: *Biblia sacra juxta latinam vulgatam versionem ad codicum fidem ussu Pii pp. XII... edita*, Romae 1953.

¹⁵ Viz str. 10.

¹⁶ H. Kurkowska, *op. cit.* str. 68—70.

¹⁷ Grafy znázorňují procentuální zastoupení jednotlivých slovotvorných kategorií v celkovém počtu skutečných adjektiv (tj. bez adjektivizovaných participií a participiálních adjektiv v jednotlivých textech). Výsledná (nejvyšší) linie je součtová, ostatní znázorňují podíl jednotlivých slovotvorných typů v tomto souhrnu. Horizontální osa slouží k vyznačení časového odstupu jednotlivých verzí žaltáře, na vertikální jsou zachycena procenta.

¹⁸ Materiál ze slovníku L. Sadnikové a R. Aitzetmüllera, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg 1955.

¹⁹ K obdobným poznatkům dochází Maria Brodowska-Honowska ve své monografii *Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, Kraków—Wrocław—Warszawa 1960, str. 154s.

²⁰ Marian Kucala, *Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (przedni, letni)*, *Język polski* 35 (1955), str. 8—26.

²¹ To konstatuje M. Kucala, dovolává se slovníku J. Loosa (*Slovník slovenskej, maďarskej a nemeckej reči*, Pešť 1871) a slovníku M. Kálala (*Slovenský slovník z literatury aj nárečí*, Banák Bystřica 1924). Srov. také Ján Horecký, *Slovotvorná sústava slovenčiny*, Bratislava 1959 a Anton Bernolák, *Grammatica Slavica (Gramatické dielo A. Bernoláka)*, Bratislava 1964, str. 468—469.

²² Sufix *-owaty* tvořil původně deadjektivália se zeslabujícím významem a sufix *-asty* byl prostředkem objektově posesivních adjektiv (viz H. Kurkowska, *op. cit.* str. 90 a 101—102).

²³ Josef Dobrovský, *Lehrgebäude der böhmischen Sprache*, Praha 1819, str. 72—73.

²⁴ Viz str. 18.

²⁵ Fr. Kopečný, *op. cit.*

²⁶ Podrobně se vývojem této kategorie adjektiv zabýval Boh. Havránek v článku *Přispěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských (Adjektiva s významem latinských adjektiv na -bilis)*, *Slavia* 7 (1928/9), str. 766—784.

²⁷ Viz Holub—Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952, a Bogusław Kreja, *Geneza funkcji przymiotnikowego sufiksu -owaty (białawy, gorzkawy)*, *Język polski* 37 (1957), str. 351—357.

²⁸ Novější tendence ve vývoji této kategorie odhaluje Boh. Havránek v článku *Adjektiva bezpřítznaková, bezpřítzvučná, bezráťová apod.*, *SaS* 7 (1941), str. 88—94.

²⁹ Toto zjištění není ovšem nikterak nové. Srv. poznámku P. J. Šafaříka v úvodu *Německo-českého slovníku vědeckého názvosloví*, Praha 1853: „...vzhled na běhy jazyka odité učí, že rozdíl mezi *-ni* a *-ný* pouze fonetický čili zvukový jest, že *-ný* starší a naproti tomu *-ní* novější jest, že obou forem od starodávna u přídavných jmen rozličného druhu bez jistého a stálého pravidla užíváno, tak však, že mladý vlk *-ní* poznenáhla starý výstřelek *-ný* předstihl a půdu životnou mu odňal.“

QUERSCHNITT DURCH DIE ENTWICKLUNG DES WORTBILDUNGSSYSTEMS DER ADJEKTIVA IM TSCHECHISCHEN

Die Verfasser versuchen, die Zuverlässigkeit einer Methode zu überprüfen, die es gestatten würde, die Entwicklung des Wortbildungssystems der tschechischen Adjektiva in der historischen Zeit zu untersuchen. Als Ausgangsmaterial dient ihnen der Auszug aus fünf tschechischen Psalterübersetzungen, die aus verschiedenen Entwicklungsphasen des Tschechischen vom Anfang des 14. Jahrhunderts bis zur Gegenwart stammen. Die begrenzte Anzahl des auf diese Weise gewonnenen Materials ist durch eine nahezu ideale Komparabilität ausgewogen: es geht um verschiedene, voneinander meist unabhängige Übersetzungen eines im Grunde gleichen Textes.

Im 1. Teil werden die adjektivischen wortbildenden Bedeutungskategorien abgegrenzt, die im Text vorkommen. Der 2. Teil befaßt sich mit der Art, in der der Übersetzer des ältesten Textes des Wittenberger Psalters die tschechischen Entsprechungen zu den verschiedenen Bedeutungsgruppen der lateinischen Adjektiva wählt und welche lateinischen nichtadjektivischen Entsprechungen es für einige tschechische Wortbildungskategorien gibt. Der 3. Teil verfolgt die Entwicklung der einzelnen Wortbildungskategorien, der Wortbildungstypen, die diesen Kategorien zugeordnet sind, sowie die Entwicklung der wechselseitigen Proportionen der einzelnen Typen. Der Schlußteil bringt Erkenntnisse dreifacher Art über die historische Entwicklung: 1. quantitative Veränderungen der gesamten Kategorien, 2. quantitative Verschiebungen unter den einzelnen Wortbildungstypen innerhalb einer Kategorie und die damit zusammenhängende semantische Spezialisierung bzw. Generalisierung einzelner Typen, 3. quantitative Entwicklung einzelner Mittel (Suffixe).

Ad 1.: Eine steigende Tendenz weisen die zeitlich nichtbestimmten Deverbal-Adjektiva, Adjektiva, die eine potentielle Einbeziehung in die Handlung ausdrücken sowie Adjektiva, die aus Präpositionalfällen hergeleitet sind, aus. Ein mäßiger quantitativer Rückgang ist bei Adjektiven zu beobachten, die eine Herkunft bezeichnen, bei objekt- und subjektpossessiven Adjektiven sowie bei Adjektiven, die eine Beziehung im weiten Sinne ausdrücken. Bei den zwei letzteren Kategorien hat die quantitative Kurve jedoch einen sonderbaren Verlauf: dem anfänglichen schnellen Abfall folgt ein mäßiger Anstieg, aber die relative Vertretung erreicht die ursprüngliche Höhe vom Anfang des 14. Jahrhundert nicht mehr.

Ad 2.: Die Vertolung der Entwicklung von Typen, die gewissen Kategorien angehören, zeitigt sehr interessante Ergebnisse. Eine Reduktion der Suffixanzahl und ihre semantische Spezialisierung ist bei den subjekt-possessiven Adjektiven zu beobachten: an Stelle der ursprünglichen 7 altschechischen Suffixe sind im Neutschechischen 4 semantisch spezialisierte: zwei Suffixe für die individuelle Zuordnung an Personen, ein Suffix für die Zuordnung an Tiere und eines für den Ausdruck der Kollektiv-Possessivität. Ähnlich nahmen ein oder zwei Suffixe auch in einigen weiteren Kategorien überhand. Anderswo ging die Bedeutungsspezialisierung der Suffixe so weit, daß sich die Kategorien in zwei Teile teilen: es hat sich z. B. in der Kategorie der zeitlich nichtbestimmten Adjektiva, die eine Handlung ausdrücken, im Laufe der historischen Zeit ein Teil der durch die Suffixe *-av-ý* und *-iv-ý* entstandenen Gebilde abgesondert und begonnen, die Bedeutungsnuance einer Eigenschaft auszudrücken, die sich aus einer wiederholt ausgeführten Handlung ergab. Im Neutschechischen können wir bereits diese Gebilde für eine besondere Kategorie ansehen. Freilich ist auch eine entgegengesetzte Entwicklung möglich: bei Adjektiven, die einen Stoff (eine Materie) bezeichnen, hat das ursprünglich eindeutige Suffix *-en-ý* seine Produktivität eingebüßt und die anderen, im Steigen begriffenen Mittel rücken diese Kategorie in die Nähe der Kategorie der eine Beziehung im weiten Sinne ausdrückenden Adjektiva.

Ad 3.: Wie die Entwicklung der von Hauptwörtern abgeleiteten Worte (Desubstantivalien) zeigt, bietet das bloße Verfolgen der quantitativen Verhältnisse der einzelnen Mittel ohne Rücksicht auf ihre Bedeutung keine interessanten Ergebnisse. Die wechselseitigen Proportionen ändern sich auch nur in einem sehr geringen Maße.

Der besprochene Versuch zeigt somit, daß die gewählte Forschungsmethode von Konfrontierungen der zeitlichen Querschnitte durch das Wortbildungssystem in der Tat Ergebnisse zeitigen kann.

Übertragen von Karel Krejčí